

AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ TÖRTÉNETE.

— FŐBB VONÁSOKBAN. —

AZ UNITÁRIUS IFJUSÁG ISKOLAI ÉS MAGÁN HASZNÁLATÁRA.

IRTA :

SIMÓ JÁNOS.

TORDAI UNITÁRIUS LELKÉSZ.

— Ára 1 korona. —

1898.

NYOMATOTT HARMATH JÓZSEFNÉL

— TORDA. —

Szózat az unitárius ifjusághoz!

Egy kis könyvecske adok kezeitekbe szentvallásom ifju tagjai, melyből megismeritek az unitárius egyháznak küzdelmes, de dicső multját. Megismeritek hitelődeink bámulatos ragaszkodását, hitűségét és áldozatkészségét. — Azt gondoltam el magamban, hogy: a

„Ki multja iránt érzéketlen,
Szébb jövőre érdemetlen.“

Éppen ezért e könyvecskével szeretném felébreszteni bennetok szentegyházunk dicső multja iránt a kögyelet érzelmeit, hogy a nagy példákon, a vallásosság szép cselekedetein okulva, ti is, hitvallásunknak hű, munkás, vallásos és áldozatkész tagjai legyetek s így mind magatokat, mind egyházunkat, szébb jövőre is érdmességé tegyétek. Olvassátok, tanuljátok tehát nagy szorgalmatossággal e könyvecske tanításait s legyetek méltó örökösei azoknak, kik hitünk diadalmaiért oly erős lélekkel küzdöttek a multban. Adjatok mindennapon hálát az egyedülvaló Istennek, hogy titeket az unitárius egyház tagjaivá tett, melynek kebelén növekedve, hű keresztények, becsületes és munkás honpolgárok lehettek.

Szentvallásunkhoz és drága hazánkhoz legyetek hivesek mind halálíg, hogy a honszerelem és hitűség szent erényeivel ékeskedve, „elnyerhessétek majd az életnek koronáját is.“

Torda, 1898. szeptember hó 26-án.

S i m ó J á n o s,
unitárius lelkes.

Jegyzés: E könyvecske megírásához forrásokal használtam:

- a) Ferencz József „Unitárius Kistükör“ cz. művét.
- b) Kanyaró Ferencz „Unitáriusok Magyarországon.“ cz. művét.
- c) „Az Unitárius Közlöny, Keresztény Magvető, a Fiatalság barátja“ czimű folyóiratokat. Némely helyen szöveget is vettem át egyik-másik miből s ezt megjegyezni kötelességemnek tartom. Szerző-

Bevezetés.

I. Az unitárius vallás eredete és nyomai a kereszténység első századaiban egészen a Dávid Ferencz koráig.

1. §. Az Isten-egység hite.

Annak a hitvallásnak, — mely azt tanítja, hogy az Isten, — ki a világot teremtette, — megoszthatatlan, és egyetlen egy, — melynek mi is hívői és követői vagyunk, neve *unitárius vallás*. Az emberiség vallásairól fennmaradt régi irások is nagy részben azt tanítják, hogy *egy* főhatalom kormányozza a világot. Az ó-testamenti szentiratok, melyekben a zsidónép története és vallásos életének leírása van összefoglalva, valamint az új-testamentum könyvei, kiválóképpen pedig Jézus tanításai is mind az Isten személyi egységét tanítják. S bár szent vallásunk, mint történelmi egyház, Jézus Krisztus születése után csak a 16-ik százasztendőben nyilvánul, azt mégis kétségen kívül egy idősnek tarthatjuk az emberiséggel, főleg pedig a keresztény vallással. Alapítója Jézus Krisztus volt, a ki Názáretben, Józseftől és Máriától született, Ő az emberiség legnagyobb prófétája s mint ilyen legtökéletesebb ember. Isten — a Jézus Krisztus által — magát *egyetlen egynek jelentette ki*. Jézus e kijelentést az emberiséggel közölte s egész életében, minden tanításaiban az Isten-egység hitének volt őszinte hívője és bátor hirdetője.

Erről tesznek bizonyosságot az evangeliumokban fennmaradt nyilatkozatai, világos tanításai, melyekben önmagát mindig embernek nevezi. „Ne mondj engemet

jónak — ugymond a gazdag ifjunak, — mert csak az egyedülvaló Isten jó.“ Ily értelemben tanítottak utánna tanítványai és az összes apostolok is. „Nincs más Isten, hanem csak egy“ írja Pál apostol. Bátran elmondhatjuk, tehát hogy Jézus születésétől kezdve, háromszáz esztendőn keresztül a keresztények mind unitárius hitvallásuak voltak.

2. §. Az Isten-egység tanának megtámadása s az ugynevezett „szentháromság“ keletkezése.

Az a tiszta hit, melyet Isten egységéről Jézus és az apostolok, oly tisztán és félreérthetetlenül tanítottak, s melyhez háromszázadon keresztül a Jézus követői is oly örömmel és állhatatosan ragaszkodtak, már a keresztény vallás 3-ik századában megtámadtatott. Ugyanis némely egyházi férfiak (atyák), kik a Jézus tanításainak hirdetésére voltak hivatva, — különösen a János evangéliumának némely homályos kifejezéseire s Jézus látszólagos csudatételeire hivatkozva s az evangélium képletes kifejezéseit szószerint magyarázva — azt kezdték hirdetni, hogy Jézus több mint ember, mert ő az emberinél felségesebb tulajdonságokkal és hatalommal bir. E téves tanításoknak az az eredménye lett, hogy egy Athanasius nevű püspök Krisztus után a 325-ik esztendőben Niceába egy nagy zsinatot hívott össze, melyen részt vettek az összes egyházi férfiak. Egyik ülésen kimondották azt a határozatot, hogy Jézus nem ember, hanem öröktől fogva való Isten. Nemsokára ezután 381-ben Konstantinápolyban hasonló zsinat tartatott s ez alkalommal a „szentlelket“ is öröktől fogva való Istennek nyilvánították. Így létrejött az ugynevezett szentháromság. A Jézus vallásának e nagy mérvű meghamisítása, elferdítése, képezte kiinduló pontját annak a sok vallási harcznak, mely a keresztény vallás életében évszázadok

során keresztül állandóan dult. A Krisztus és a szentlélek istenítése tana ellen, s az Isten egység hite mellett erős ragaszkodással harczoltak előbb Samosáti Pál antiochiai püspök, később pedig Arius alexandriai presbyter. Azonban őket, nemcsak elhallgattatták, de hazájukból is száműzték. Arius tanai azonban még sok száz esztendeig éltek, különösen a germán nép lelkében. Arius neve és tanai folytán az unitáriusokat hosszú időn keresztül ariánusoknak nevezték, bár az unitáriusokra ez a név hitelveiknél fogva nem volt egészen találó, mert maga Arius is a Jézust Isten legelső teremtményének hitte. Az unitáriusok pedig ezt soha sem hitték s nem is hirdették.

Arius elnémitásával s a szentháromság megszületésével, szentvallásunk eszméi hosszú időre leszorítottak a történelem színpadáról.

3. §. A sötétség korszaka a keresztény egyházban.

Az első századok unitárius hitének elnyomása s a szentháromság téves és hamis tanának megszületése után a keresztény egyházra, Jézus vallására, sötét és gyászos idők következtek, melyeknek még emlegetése is a józan gondolkozásu embert mindig fájdalommal, keserőséggel s az emberiség tévedésein való szána-kozással tölti el. Mert azok, kik arra voltak hivatva, hogy a Jézus által hozott mennyei világosságot a tudatlan emberiség lelkére vezessék, a helyett, hogy az emberi haladás utját egyengették volna, inkább sötétséget, babonáságot, tudatlanságot terjesztettek s az egész egység hívő keresztény vallást annyira meghamisították, hogy abban a Jézus vallására ismerni valóban nem lehetett. A vallás hirdetői, az emberiség kizárólagos vezetésére tolták fel magukat, megalakították a papi rendet, s ennek Isten előtti közbejárásától tették függővé a lelkek idvességét. A papság fejéül fel-

állították a pápaságot s a pápát elnevezték a Krisztus földi helytartójának. Azon hívőket, kik a Rómában lakó pápát egyházi fejöknek ismerték el, római katolikusoknak nevezték s így nevezik ma is. Azokat pedig a kik a konstantinápolyi patriárcha felsőségét ismerték el, — mert két részre — keletire és nyugotira — szakadtak — gör. keletieknek nevezték s nevezik ma is. A pápa védelme alatt követte el a papság a legnagyobb bűnöket és visszaéléseket. A keresztény egyházat üzérkedés és lélekvásárlás piaczává tették. Pénzért a legnagyobb bünt is megbocsáttottnak hirdették azt állítván, hogy a pápa és papság Isten nevében megbocsáthat minden bünt akár Isten, akár emberek ellen van az. Kinek pénze bőven volt, annak még apagyilkossági bűnét is eltörölték. A megbocsátások könnyüése által utat nyitottak az emberek között a legundokabb bűnök elkövetésére is. Az evangéliumoknak s általában szentírásnak olvasását a nép előtt megtiltották, azt állítván hogy csak a papoknak szabad azt olvasni és magyarázni s így elzárták a lelki világgosság minden forrását a nép elől. Jézus vallásának és tanításainak czége alatt a különböző népfajok között véres vallási és polgári harcokat támasztottak. Voltak ugyan nemes és bátor lelkek, a kik a visszaélések ellen fölemelték szavokat s megóvni igyekeztek Jézus vallásának tisztaságát, de a sötétség fiainak utját állani sem Wald Péternek, sem Wikleffnek, sem Husz Jánosnak nem sikerült. Tiltakozásukkal azonban annyit értek, hogy a szivekben felébresztették egy tisztább vallási korszak utáni vágyódás gondolatát és törekvését.

4. §. A hitujítás. (Reformatio.)

Azt a lelki sötétséget, melyet Jézus vallásának színe alatt a Rómában lakó pápa és a vezetése alatt álló papság az emberiség lelki életére borított, ugy

látszik, nemcsak a nép s ennek világosan gondolkozó vezetői elégették meg, hanem maga a különben engedelmességre tanított papság is szabadulni vágyott a lelki fogság rablánczaitól. Ezt bizonyítja Luther Mártonnak, a vittenbergi vártemplom papjának merész és elszánt fellépése. Elhatározta ugyanis, hogy azt a szándékot; mely nem valósulhatott meg a Wald, a Wikleff és Husz fellépése által — ő próbálja meg, győzelemre vinni. Szándéka határozott volt s nem kevesebb mint az, hogy megtisztítja az egész keresztény vallást a belé erőszakolt hamis tanoktól és tévedésektől. Legelső lépése az volt, hogy 1517 október 31-én a vittenbergi vártemplom ajtajára egy 95 tantételből álló iratot függesztett ki, melyben elmondja az egyházban divatozó rettenetes visszaéléseket. Azok ellen nyíltan harczra kél s hirdetni kezdi a megújulás evangéliumát. Szavai a közvéleményben is visszhangra találtak. Az újítás eszméi csodálatos gyorsasággal járták be a városokat és falvakat, az országokat és nemzeteket. Luther mozgalmához csatlakozott a híres genfi predikátor, Kálvin János, valamint Zvingli Ulrik, korának e kitűnő fia is. Nyílt és bátor fellépésük magára vonta a pápának nemcsak figyelmét, de haragját is annyira, hogy őket az egyházból kiátkozta. De ez nem tántorította meg az újítókat. Különösen Luther oly erősen állott igazságai mellett, hogy midőn tanainak visszavonására akarta bírni a pápa, teljes nyíltsággal így szólott „itt állok és másképp nem tehetek“ s nem vonta vissza tanait, hanem hirdette tovább.

Sajnos azonban, hogy Luther és Kálvin is csak a bűnbocsátással üzött visszaéléseket, a pápai hatalmat, a papság bűneit támadták meg, de a keresztényvallásba becsusztatott legnagyobb tévedést, a szentháromságot — e szentírás ellenes tanítást — magok is fenntartandónak és hiendőnek mondták ki s így munkájukat nem lehet a va-

lóban evangelium szerinti hitujításnak nevezni. — A két nagy hitujító között is nézeteltérések támadtak, különösen az urvacsora kiszolgáltatására nézve s így követőik is két nagy felekezetre oszlottak. A Luther követői lutheránusoknak, a Kálvin követői pedig kálvinistáknak neveztettek s neveztetnek ma is. Ujabban a lutheránusokat „ágostai evangelikusoknak,” a kálvinistákat „evangelikus reformátusoknak” nevezik az országos törvényekben is. A hitujítás követőit az egyházban történt visszaélések ellen való tiltakozásuk miatt protestánsoknak is nevezik. Annyi eltagadhatatlan, hogy a Luther és Kálvin reformációjával a keresztény egyháznak egy új és dicső korszaka kezdődött meg, mely az egész emberiség művelődésére és haladására kiszámíthatatlan befolyással volt és van ma is.

5. §. A hitujítás és az unitarismus.

Bár a hitujítás vezérei — Luther és Kálvin — a szentháromság tanát sértetlenül fenntartani kívánták, az egész Európát elöntött és áthatott vallási mozgalmakban az unitárius vallás is — mely 12 száz eszten-deig volt elnémitva — új életre serkent. Mert a szentírásnak — mely eddig eltiltva volt — szabad vizsgálása és tanulmányozása folytán Sweiczban, Német-Olasz- és Lengyelországban állottak elő férfiak, kik az Isten-egység hite mellett elég bátrak voltak szót emelni. Sőt Olaszországban e hit terjesztésére egy társulat is alakult, melynek tagjai között volt a nagytudományu spanyol eredetü orvos és hittudós *Szervét Mihály* is, ki az unitárius vallást nemcsak szóval hirdette, hanem „a szentháromság hibáiról és a keresztényvallás helyreállításáról” általános feltűnést keltett művet is irt, melyben bátran hirdeti az unitárius vallás igazságait. E művéért Kálvin János annyira megharagudott reá, hogy a genfi községtanács által halálra íteltette s máglyán 1553-ban ki is végeztette.

Az olaszországi társulatnak tagjai voltak Servéthen kívül Socinus Laelius és Socinus Faustus. Mindkettő jogtudós, de a vallás dolgaival is szívesen foglalkoztak, a bibliát nagy szorgalommal tanulták, s e tanulmányuk tette erőssé bennök az unitárius hitvalláshoz való ragaszkodást. Azonban őszintén vallott meggyőződésükért ők is üldözöbe vétettek s kényszerítve voltak odahagyni Olaszországot s Lengyelországban keresni menedéket. Itt sem szüntek meg hirdetni az unitárius vallást, hol a szintén nagy tudományu üldözött társuk, Blandrata György is az unitarismus mellett küzdött. Blandrata mint orvos, Sigmond Auguszt lengyel király udvarában csakhamar alkalmazást nyert s így szép tere nyílt arra, hogy az unitárius vallásnak terjesztője legyen. Rövid időn Lengyelországban az unitárius vallás oly nagy kiterjedést nyert, hogy 300-nál több gyülekezet alakult s központjuk Rákow várossa lett, hol főiskolát és könyvnyomdát is állítottak s kiadták az ugynevezett „rakowi kátét.” Sajnos azonban, hogy — mint később látni fogjuk Lengyelhonban sem kerülhette ki vallásunk az üldözés fegyvereit. Ugy Socinus Faustus, mint Blandrata később Erdélybe jöttek s Blandrata itt meg is telepedett 1563-ban. Az unitáriusokat a két Socinus nevérol, hosszú időn keresztül legtöbbször gunyból socinianusoknak is nevezték, sőt Genfben annyira mentek a gyűlölségben, hogy „Servét kutyák”-nak is gunyolták.

6. §. Servét Mihály megégetése.

Kálvin János kívánságára — mint az előző cikkben is említettük — a genfi községtanács Servét Mihályt irataiért és hitbeli állhatosságaért halálra ítélte és a legrettenetesebb halálnemet, a máglyán való megégettetést mondotta ki. Mielőtt azonban az ítélet vég-

rehajtatott volna, Servétet csaknem félmeztelenül, a legrongyosabb öltözetben egy bűzhödtt levegőjű börtön óduba záratták s ott minden kínzásnak kitétték, hogy a szenvedések súlya alatt iratait vonja vissza s tanáinak hirdetésével hallgasson el. Servét azonban semmit vissza nem vont s készebb volt a halálra menni, mintsem hogy meggyőződését megtagadja. Mikor tudtára adták börtönében, hogy máglyán való megégetésre ítéltetett, csupán arra kérte a tanács biráit, hogy az elevenen való megégetést módosítsák fejtételre. A tanács azonban nem változtatta meg ítéletét. Servétet 1553. okt. 27-én reggel 10 órakor indították a Genf melletti Champel mezején a számára kijelölt vesztőhelyre. A máglya egy halom tetején a földbe ütött karó körül száraz galyakból és nyers tölgyfából összerakva, már készen várta. Roppant népsokaságtól kísérve, lánczra verve, rongyokba öltöztetve s folyton imádkozva érkezett a gyászos helyre. Mikor meglátta az alacsony farakást, megrendülve földre borult s szive legmélyéből könyörgött, hangosan felkiáltván „oh Istenem, oh én Istenem“! — Most a hóhér intésére a máglyára lépett s a földbe ütött karóhoz köttetett. Fejére kénkövel itatott szalma-koszorut tett a hóhér, melynek füstje kinait csak növelte. Kérte a hóhért, hogy ne kinozza sokáig s ez egyszerre több helyen is meggyújtotta az összehalmozott farakást. A láng gyorsan harapódzott s Servét a legnagyobb kinok között szivrázóan kiáltotta „misericordias! misericordias“! Irgalom, oh Irgalom! A nép könnyezve és sohajtozva állt ottan s mindenki szánta szívében, de védelmére hetek óta senki nem mert állani. Egy félóraig volt a kin és gyötrelém e vérfagyasztó szenvedéseiben. A megrémült nők sirni kezdetek s száraz fücsomókat dobáltak a füstölgő halomra, hogy az iszonyu kinoktól hamarább szabadul-ojn a szerencsétlen áldozat.

Az óra a genfi egyház tornyában éppen 12-öt ütött, midőn „Jézus, az örök Isten fia, könyörülj rajtam“ felkiáltással végre kiszenvedett. Így halt meg Servét, a legkinosabb halált szenvedve szentvallásunkért, de elveit egy pillanattig is meg nem tagadva. Példája hathatósan buzdít hitünkben való álhatalosságra s arra tanít, hogy az unitárius vallás első vértanújának emléke előttünk mindig tiszteletben legyen. Azokat pedig, kik ily kegyetlen itélettel és halállal sújtották, az elfogulatlan történelem mindig elfogja itélni, mint a vallásbeli türelmetlenség képviselőit.

7. § A hitujítás hazánkban.

Mint a vízbedobott kő által mozgásba hozott hullámgyűrűk gyorsan terjednek szét a tó tükörén, úgy a hitjavítás által felindított vallási mozgalmak és szabad hiteszmekek is hihetetlen gyorsasággal hatották át Európa összes országait. S bár a közlekedés eszközei sokkal fejletlenebbek, az európai mozgalmakkal való érintkezés sokkal nehezebb volt, mint a mai időben, mégis a hitujítás nagy mozgalmi Magyar- és Erdélyországot is csakhamar áthatották, ugyannyira, hogy az 1557-ben Tordán tartott erdélyi országgyűlés már teljes egyértelműséggel mondotta ki, hogy „mindenki azt a vallást tartsa, melyet inkább akar.“ Az országgyűlés szabad szellemű és felvilágosult törvényhozása Tordát a vallásszabadság szent földévé avatta s nemcsak az általános hitujító mozgalmakat segítette elő, de szabad tért nyitott a külföldön annyira üldözött unitárius eszmék terjesztésének is. Az erdélyi hitujítás ügyeiben s az unitárius vallás nagymérvű elterjedésében és megalapításában kiváló rész jutott Dávid Ferencznek, e nagy tudományu, nagy tevékenységű s valóban szabadon gondolkozó felvilágosult férfinak, ki nek nevével az unitárius vallás követőinek egyházzá

alakulása elválaszthatatlan összefüggésben van s kívül alább bővebben is megismerkedünk.

Hogy az emberiség nagy része mennyire megsokalta volt a római katolikus egyház visszaéléseit, a vallási tévelygések és babonáskodás nyügeit s mily örömmel fogadta a hitujítás áldásait, eléggé bizonyítja az a fényes eredmény, hogy Erdély magyarsága és a szászok, alig néhány év alatt egész községekben odahagyták a róm. katolikus egyházat s részint a Luther, részint a Kálvin, részint az unitárismus elveivel új egyházakat alkottak. Az unitárius vallás hívei 1566-ban alakultak egyházi testületté, az egyház első püspökévé pedig Dávid Ferencz kolozsvári prédikátor választatott meg. Dávid Ferencz óta a jelenkorig összesen 23 püspök állott az unitárius egyház élén. S mi szentvallásunk további küzdelmes történetét a püspökök neveivel kapcsolatban fogjuk tárgyalni, mivel azoknak működésével egyházunk minden mozzanata összeköttetésben áll. S midőn egyházunk történelmének áttanulásához kezdünk, tudnunk kell, hogy egy oly virágos kertbe lépünk, melyben öröm és gyászvirágokat egyaránt találunk. Legtöbb tán mégis a gyászvirág, melyeket az isteni gondviselés, s hitelődeink bámulatos kitartása ápoltak számunkra. E virágokat gondosan összegyűjtve, kell megfonnunk az áldozatkész lelkesedés és hithűség szép koszoruját. Lépünk be tehát szentegyházunk kertjébe. Tanuljunk és emlékezzünk!

II. Dávid Ferencz korszaka (1566—1579-ig.)

S. §. Dávid Ferencz származása, ifjúkora és papi működése.

Dávid Ferencz 1510-ben Kolozsváron egyszerű iparos szülőktől született. Hogy gyermekkorában

minő iskolákban tanult, tudni nem lehet. Az azonban tudvalevő dolog, hogy alsóbb iskolái elvégzése után a wittenbergi (németország) egyetemre ment tanulni.

Itt szívta magába azt a szabad gondolkozást és felvilágosultságot, melynek alapján később Erdély legnagyobb reformátorává lett. Wittenbergi tanulmányai befejezése után visszajött Erdélybe s itt azonnal megválasztották a beszterczei felsőbb iskola igazgatójának. A hitújításnak erdélyi mozgalmaihoz ő maga is csatlakozván, kitünő szónoki tehetségének oly figyelemre méltó jeleit adta, hogy Beszterczéről meghívták a péterlaki eklézsia lelkészének. Itteni szereplésével és beszédeivel Erdély legelső szónokának tünt fel úgy, hogy nemsokára egyszerre a kolozsvári és szebeni eklézsiák hívták meg papnak. Dávid Ferencz a kolozsvári egyház meghívását fogadta el, hogy szülőföldén, rokonainak hirdesse a vallási megújulás eszméit. Kolozsvári lelkészkedése alatt mint legelső, vett részt a hitújítás forrongó mozgalmaiban s éjjel nappal gondolkozva tanulmányozta a szentírást s végre is arra meggyőződésre jutott, hogy mind a szentírással, mind az emberi szív vágyaival, mind a józan ésszel leginkább megegyezik az Isten személyi egységében való hit. 1566-ban már nyíltan unitáriusnak vallotta magát s azokban a hitvitákban, melyeket tudós kortársaival tartott, a leghatározottabb védelmére és terjesztésére kél az unitarizmusnak. Az unitárius hitvallás követői 1566-ban egyértelműen püspöknek választották s így egyházunk is, mint szervezett testület belépett a történelmi egyházak sorába. Az 1566-ik esztendőről bátran elmondhatjuk, hogy „itt kezdődik nyilván az unitárius vallás hajnalnyílata Erdélyben.“ Szép jellemvonás Dávid Ferencz életében az, hogy bár ellenfelei gyakran szemére hányták szegényes származását, valamint hitnézet változtatásait is s így sok lelki keserűséget szereztek

neki, de unitárius hitvallása mellől megtántorítható soha sem volt.

9. §. Dávid Ferencz egy predikációja a kerekkövön.

A kolozsvári jelenlegi unitárius templom mellett vasrácsozattal körülvéve, fedéllel ellátva s szép felirattal diszítve egy nagy kerek követ kegyeletes gyöngédséggel őriznek. E követ méltán nevezhetnők szent-egyházunk szegletkövének, mert az esemény, mely ahhoz fűződik, valóban korszakalkotó. Ugyanis Dávid Ferencz, hogy az unitárius hitelveknek győzedelmet és terjedést biztosítson, minden vallásos vitatkozáson és közzsínaton részt vett. Az ily zsinatok mindig a fejedelem jelenlétében tartattak. Az 1566-iki gyulafejérvári zsinaton is éppen az Isten egysége és háromsága tétetett nyilvános vitatkozás tárgyává. Részt vett természetesen Dávid Ferencz is, ki akkor már unitárius püspök volt s az Isten egységét az igazságnak oly meggyőző erejével védelmezte és hirdette, hogy a vitatkozás az ő teljes diadalmával végződött. A győzelem híre Kolozsvárra is azonnal eljutott, még mielőtt Dávid Ferencz haza érkezhett volna. Kolozsvár összes lakossága kivonult a város végére, hogy diadalmas főpapját teljes fénnel fogadhassa. Dávid Ferencz megérkezett s a nép rajongó lelkesedéssel kiáltott neki üdvözlést s azt kívánta, hogy azonnal, még az utcán prédikáljon. Dávid Ferencz bár érezte a hosszú ut fáradalmait, szívesen engedett a hozsánnázó néptömegnek s a torda-utca szögletén, egyéb emelvény hiányában felállott arra a ma is őrzött *kerek köre* s oly hatalmas predikációt tartott, hogy a nép vállaira véve, valóságos diadallal vitte a piaczi nagy templomba. Itt ismét oly elragadó szónoklatot tartott, hogy Kolozsvárnak összes lakossága, főurak és közemberek egyaránt — átállottak az unitárius vallásra s Dávid Fe-

renczet ismerte el mindenki az ő papjának! Nagy sikereinek híre villámgyorsasággal járta be Erdély falvait és városait s a nép — követve Kolozsvár példáját — felvette az unitárius vallást. Hitünknek ezen diadala hasonló az első keresztény-egyház azon győzelméhez, melyet Péter apostol prédikációja következtében az első pünkösztkor nyert 3000 lélek megtérítésével. Dávid Ferencz igazságot szólott s győzött.

10. §. János Zsigmond — az unitárius fejedelem.

Dávid Ferencz prédikátori és hitujítói diadalainak legfényesebb pontját képezi az, hogy nemcsak a városok és falvak lakóit, de magát Erdélyország legelső választott fejedelmét, János Zsigmondot is megtérítette, ki 1567-ben át is tért az unitárius egyház tagjai közé. Példáját Erdély főnemesei is csaknem mind követték. A fejedelem udvari papjának Dávid Ferenczet nevezte ki. Ő a különben is vallásos és egyházas lelkületű fejedelemben a vallás ügyei iránti érdeklődést s az unitarismus iránti ragaszkodást állandóan élénkséggel tartotta. Ebből a mély érdeklődésből magyarázható meg, hogy János Zsigmond az országgyűléseken és vallási vitatkozásokon csaknem mindig személyesen jelent meg s vezette a tanácskozásokat. Minden szava és cselekedete arról tett bizonyosságot, hogy rendkívül szabad szellemű, türelmes lelkületű s humánus gondolkozású férfi és fejedelem volt. Uralkodása alatt vallásunk oly lendületet, haladást és békés állapotot nyert, hogy egyháztörténelmünk egyik legfényesebb korszakát az ő uralkodása képezi.

Sajnos azonban, hogy uralkodása is, élete is nagyon rövid ideig tartott, mert 1571-ben alig 34 éves korában Erdélyország nagy bánatára s az unitárius vallás kiszámíthatatlan veszteségére meghalt. Halála egyházunkra nézve rendkívüli nagy veszteséggel járt,

mert azon főurak nagy része, kik őt követve lettek volt unitáriusokká, csaknem mind elpártoltak s oly vallásuak lettek, minő a János Zsigmond után következő fejedelem volt. Mig egyfelől a főurak hitbéli ingatagsága elszomorító és bántó, addig másfelől a népnek szép jellemvonása volt s lesz mindig, hogy hitében sokkal álhatatosabban és hivebben megállott mint azok, kiktől csakis jó példát várhatott volna. Az unitárius, nép vallásához mind máig hűnek maradott.

11. §. A tordai országgyűlés 1568-ban.

Az 1568-ik évben Tordán tartott országgyűlés a maga örökidőkre szóló dicsőséges határozataival a János Zsigmond fejedelem és Dávid Ferencz püspök nevéhez fűződik s fennkölt szellemüknek szép bizonyágtétele. Ugyanis János Zsigmond, számbavéve, hogy a római katolikus, a Luther és Kálvin követőinek egyháza már az ország törvényei által is védve van s látva az örökös vallási villongásokat s egymás bántalmazását, — elhatározta, hogy országgyűlést hív össze, hogy az unitárius vallásra is kiterjessze a törvény védelmét s országában általános vallási és politikai békét hozzon létre. Ez országgyűlést 1568. január 6-ára Torda városába, akkori kedvencz tartózkodási helyére hívta össze. A gyűlésen ő maga elnökölt. Jelen voltak az ország főrendei, tanácsosai, a székelyek, a szászok követei, az egyházak főpapjai, köztük a hirneves debreczeni kálvinista pap Mélius Péter és Dávid Ferencz, az unitáriusok ékesszavu püspöke. Ez utóbbiak egymásnak hatalmas ellenfelei voltak. A fejedelem az országgyűlést megnyitván, előadja, hogy az örökös vallási villongásoknak véget akar vetni s ezért hívta egybe az ország tanácsosait. A fejedelem szavainak bevégezése után fölállott Dávid Ferencz, hogy a nagy és mélységes ügyhöz hozzá szóljon. Minden

szem reá figyelt, minden fül őtet hallgatta. És ő megszólalt. Szólt a megihletődés nemes hangján, a meggyőződés teljes erejével. Ajkairól az igazság igéit hallatva egész lélekkel védi az unitárius vallást, a lelkiismeretbeli és hitszabadságot. Lelkesedésében fölkiált, hogy a hit szárnyaira lánczokat verni nem szabad, mert Pál apostol szerint „*a hit Istennek ajándéka.*“ Szavai mindenkit meghatottak úgy, hogy még Mélius Péter sem szólt ellene. A gyűlés összes tagjai egyértelműen kimondották, hogy a lelkiismeret szabadsága mindenki számára biztosított és az unitárius vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítottatik. Gyönyörű bizonyossága e törvény a János Zsigmond fejedelem és az akkori törvényhozók bölcseségének és igazságszeretetének, melyre minden idők fiai és unitáriusai s általában egész Erdély méltó büszkeséggel fog visszaemlékezni. Ez a törvény később az 1571-iki maros-vásárhelyi országgyűlés által is megerősített és így az unitárius egyház is az országos törvények védelme és szentesítése mellett építhette Istennek országát és dicsőségét.

12. §. Az egyházkormányzat szervezése.

Valamint törvények és rendszabályok nélkül sem országok, sem kisebb társulatok, sem fenn nem állhatnak, sem áldásosan nem működhetnek, úgy a most már nagy kiterjedésű unitárius egyháznak is szüksége volt létfenntartását biztosító törvényekre s általában belső és külső szervezkedésre. E végből meghatározott, hogy az összes unitárius gyülekezetek a Dávid Ferencz püspöki kormányzása alá tartozzanak. A gyülekezetek 13 egyházkerületbe osztottak be. Az egyházkerületek kormányzására külön-külön esperesek választottak a papi rendből. Meghatározott a kerületi közgyűlések és zsinatok tartása, ez utóbbinak hatás-

körébe tétetvén a püspök-választásjoga is. Számbavétettek az összes gyülekezetek, melynek száma Erdélyben meghaladta a 400-at, a mi azon tényből következtethető, hogy az 1578-ban Tordán tartott zsinaton 322 unitárius pap volt jelen, az otthon maradottakon kívül. A nagyobb népességű gyülekezetekbe, minő a kolozsvári és tordai is voltak — két pap rendeltett. Az istentiszteleték módja és rendje megállapított, ugy amint azt ma is gyakoroljuk. Az urvacSORA-vételt a mai szokás szerint rendezték. A sátoros ünnepek megtartása elrendeltetett. Dávid Ferencz a gyülekezetek számára többed magával énekes könyvet készített, melyek közül mai énekes könyvükben is több ének benne foglaltatik. A gyülekezetek éneklésére, vallásos gyakorlataira nagy gond fordított. S hogy az ifjuság kellő vallásos és tudományos nevelésben részesülhessen, e végből Gyula-Fejérváron, Enyeden, Maros-Vásárhelyen, Deésen, Tordán, Szentpéteren, Kolozsváron s több más helyen felsőbb iskolákat, a faluban népiskolákat állítottak, melyekben mindenütt kitünő iskola-mesterek tanítottak. Különösen a kolozsvári főiskolában oly tudós és hirneves tanárok működtek, hogy még külföldi tanulók is keresték fel, különösen Lengyelországból.

Azonban, mint látni fogjuk, ugy gyülekezeteinket, mint iskoláinkat nagyon sok veszély, bánatalom, üldöztetés, megtámadtatás és keserűség érte.

13. §. Az unitárius vallás Magyarországon.

Mialatt az unitárius vallás Erdély bércei között a városokban és falvakban valóságos diadal utakon haladott előre, azalatt a szabad eszmék Magyarország lakóit sem hagyták érintetlenül, sőt mondhatni az erdélyi mozgalmakkal csaknem egyidőben terjedtek el. Érdekes tudni, hogy az unitárius vallás a legma-

gyarabb városban, Debreczenben lépett fel legelőszőr és pedig oly hatalmason, hogy a kálvinista papok, élükön Mélius Péterrel, a legnagyobb félelemmel és gyűlölettel kezdték ellene támadni. Egymást érték Nagy-Váradon, Debreczenben a vallási vitatkozások melyek mindannyiszor az Isten egysége és háromsága körül forogtak. Emlékezés van arról is, hogy Dávid Ferencz 1569-ben Debreczenben vett részt egy ily vitatkozáson. Hogy ez reánézve a legnagyobb győzelemmel végződött, bizonyítja egyfelől a kálvinista papok félelmes gunyolódása, másfelől az a körülmény, hogy Magyarországnak minden részében alig pár év alatt unitárius gyülekezetek alakultak. Gyülekezetek alakultak Kassa, Debreczen vidékén, a Bánátban Kárádi Pál vezetése alatt és a Dunántul is, hol még a r. katolikusok pécsi püspöke Dudich is áttért az unitárius vallásra. A gyülekezetekbe unitárius papok rendeltettek, mindenfelé iskolák állítottak. Pécs városába főiskola létesítettett. Vallásunk e tüneményszerű gyors elterjedése az ellenfelek haragját és féltékenységét teljes mértékben felébresztette. A római katolikusok és kálvinisták minden kigondolható, de legtöbbször meg nem válogatott eszközt felhasználtak az unitarismus elfojtására. S mert az első királyaink által adományozott nagy vagyon az ő kezükön volt s az uralkodó hatalom is pártjokra állott, az igaz eszmékért lelkesedő, de szegény unitáriusokat elnyomták, a gyülekezetek papjait elüldözték, sőt Alvinczi György baranyavidéki unitárius papot meg is ölték, a népet, mely unitáriusnak vallotta magát, keményen büntették, az iskolákat s ezek között a pécsi főiskolát is elvették.

14. §. Alvinczi György megöletése és a budai vallási vitatkozás.

Hogy a magyarországi kálvinisták mily rettentetes gyűlölettel viseltettek az unitárius vallás iránt,

arra szomorú bizonyosságot szolgáltat Alvinczi György dunántúli unitárius prédikátor kegyetlen üldöztetése és kivégeztetése.

Alvinczi György társaival együtt Erdélyből ment volt ki az unitárius vallás prédikálására. Szép szónoklatai annyira köztetszést nyertek, hogy több gyülekezet alakult. Előbb nagy-harsányi, pár év múlva pedig pécsi lelkésznek választották meg. Alvinczi sikeres működése a kálvinisták Ilyés nevű püspökének haragját annyira magára vonta, hogy 1574-ben papjait Nagy-Harsányba gyűlésre és vitatkozásra hívta össze s ott — azt állítva, hogy Alvincziék tanai hamisak — őket nyomban halálra ítélték. Az ítéletet csak Alvinczin hajtották végre. Felakasztották. Megmenekülhetett volna ugyan ő is a haláltól, de ő helyét, hová a kötelesség állította, semmiképen el nem hagyta, inkább meghalt. Kivégeztetése miatt az unitáriusok a nagyhirű Trombitás János unitárius főur vezetésével alatt felmentek Budára. A rajtok esett sérelemért a török uralom helytartójánál a bégnél elégtételt és orvoslást kértek. A török vezér azonnal Budára idézte Ilyés püspököt és társait s mert ezek ott is eretnekséggel vádolták az unitáriusokat, a török vezér vallási vitatkozást rendelt el. A vitatkozás végén nemcsak hogy az unitáriusoknak adott teljesen igazat, s őket ártatlannak nyilvánította, sőt három kálvinista papot, kik Alvinczit Nagy-Harsányban felakasztották, mint gyilkosokat halálra ítélvén, azonnal börtönre vetette. Azonban az unitáriusok nem akarván vérboszut állami kijelentették, hogy nem kívánják Ilyés püspök s társai kivégeztetését. Alvinczi a halált — úgy mondanak az unitáriusok — Isten dicsőségéért szenvedte, a boszúállást is azért Isten ő felségére hagyják. A török vezér meghajolva az unitáriusok szép eljárása és nemes gondolkozása előtt, megfelelő váltságdíj lefizetése mel-

lett a kálvinista foglyokat, Alvinczi gyilkosságait — szabadon bocsátotta.

Az unitáriusok magyarországi üldöztetése azonban ezzel sem szűnt meg, hanem folyt mindaddig, míg visszaszoríthatták Erdélybe, hol sikerült is kiirthatatlan gyökeret vernie az emberi szívek mélységén.

15. §. Dávid Ferencz és Blandrata György.

Azon rokonsági viszony útján, mely az erdélyi és lengyel fejedelmi családok között fennállott, Blandrata György, a lengyel királyi udvar orvosa s az ottani unitáriusok legbátrabb szószólója bejött Erdélybe s itt is, mind orvosi, mind vallási kiváló tényeivel nagy tekintélyre tett csakhamar szert. Dávid Ferenczcel is megismerkedett s bár mindketten nagy tekintélyű hirdetői voltak az unitárius vallásnak, némely hittani tételék s főleg a Krisztus nemimádás tana miatt egymással ellentétbe jöttek. Blandrata, Socinus Faustussal, — ki az időtájt éppen Erdélyben időzött — megkísérelte Dávid Ferenczet a Krisztus nemimádás tanának visszavonására, vagy elhallgattatásra bírni, de sikertelenül. Blandrata György, — Socinus Faustus felvilágosításai után, ki huzamos ideig volt Dávid Ferencz vendége, — Dávid Ferenczet a római katolikus vallásu fejedelem előtt, — részint mert irigy volt nagy hírnevére, részint mert az ő beleegyezése nélkül Dávid Ferencz Tordán 1578-ban zsinatot tartott — azzal vadolta be, hogy Krisztust megtagadva, Mózeset akarja behozni az ekklézsiákba. Báthori Kristóf fejedelem, a Dávid elleni vádaskodások további vezetésével éppen magát Blandratát bizta meg, ki e dicstelen szerepre vállalkozott is. Hamis állításai által annyira befolyásolta nemcsak a papság egy részét, de magát a fejedelmet is, hogy az Dávid Ferenczet, a nagyhirű szónokot, a prédikálás szabadságától eltiltotta. Az elliltó levél

kèzbesitèsekor Dávid Ferencz ágybanfekvő beteg volt, s éppen Socinussal beszélgetett. S mert Dávid előtt tudva volt, hogy Socinus alattomosságai alapján történtek mindezek, elüzte ágyától és házából. Ő pedig veje unszolására másnap felkelt s a templomban predikálva, értesítette hiveit, hogy eltiltatott a predikálástól s mint fogoly van megfigyelés alá helyezve. Hiába kérték hivei a fejedelmet, hogy papjuktól ne fossza meg, mégis megidèztette a tordai országgyűlésre s ott egyenesen fogolynak nyilvánította s Blandrata kèrtére szigoru őrizet alá helyeztette a beteg főpapot. Másnap visszavitetett Kolozsvárra s ott gyermekeit is, az orvost is csak sok kérés után bocsátották be hozzá s mikor bemehettek, akkor is mindig katonai kíséret volt hátuk megett. S mind ez, — a különben tudós, de bosszuálló Blandrata György vádaskodása és irigykedései miatt! Elnémitották, beteggé és rabbá tették Isten igaz és hű szolgáját éppen azok, kikben eleinte annyira bizott és meghitt.

16. §. Dávid Ferencz elítéltetése és halála.

Dávid Ferencz Kolozsváron egy hónapnál tovább őriztetett mint fogoly s azalatt is folyvást ágyban fekvőleg betegeskedett úgy, hogy már alig tudott beszélni is. Junius 1-ső napján 1579-ben szigoru parancs ment Kolozsvárra, hogy Dávidot a legszigorubb őrizet alatt vigyék Gyulafehérvárra. Sem kezét, sem lábát nem tudta mozditani félholtan tették szekérre. Az egész város sűrű könnyhullatások között kísérte szeretett főpapját, ki hozzájuk e bucsu szavakat intézte: „Isten veletek, engem többé nem láttok.“ Harmadnap mulva érkeztek Tordán és Enyeden át Gyulafejérvárra. Már egy félóra mulva parancs jött, hogy menjen a fejedelmi udvarra. Vejét kérte, hogy: „jer fiam, te légy mellettem, az Isten velünk lesz.“ Roppant néptömeg

kisőrete és bámulata mellett felmentek veje vezetésére és támogatására alatt a palota terembe, hol a nagy szorongás miatt alig tudott a fejedelmi szék közelébe jutni. A betegség és kimerültség miatt reszketve állott. A fejedelem megszánva, széket adott neki. Itt is elsőnek Blandrata állott fel s Dávidot a már említett vádakkal halmozta el Dávid Ferencz nem tudván a betegség miatt beszélni, helyette mindig veje felelt s mikor arra akarták bírni, hogy irásait és hitelveit visszavonja, veje erélyesen így szólott „azt nem teszi, mert csak léha embert illet meg, hogy az egyszer kimondott szót elegendő ok nélkül visszavonja.“ Mivel egy nap alatt nem lett vége a Dávid Ferencz elleni méltatlanságok sorozatának, a tárgyalást másnapra halasztva, őtet börtönbe vitték. Másnap ismét elővezették, mint a legnagyobb gonosztevőt. Hívei mindent megtettek, hogy megszabadítsák. Kérték a fejedelmet, könyörögtek érte, hogy bocsássa vissza szabadon az ők szeretett papjukat. A fejedelem hajthatatlan maradt s mivel Dávid Ferencz kimondott elveiből semmit vissza nem vont, mint Istenkáromlót, zsidózót és Krisztustagadót életfogytig tartó börtönre íteltette. Mily kegyetlenül hamis vád és ítélet volt ez Isten szolgája s Krisztus hű tanítványa ellen. Az ítélet kimondása után harmadnapra a dévai vár börtönébe vitetett, a hol mindennap közelebb jutott a halálhoz a testben megtört, de lélekben erős férfiú. Csak egy inasnak volt szabad hozzá bejárni a börtön piszkos és penészes falai közé, kiálthatatlan levegőjű czellájába. Börtönében a hagyomány szerint e szókat szokta magában mondani: „a pápák kardja a kereszt s a halál képe — semmi sem fogja az igazságot utjában feltartóztatni. Azt irtam, a mit éreztem s a mit érzék, hívő lélekkel igazán hirdettem. Megvagyok győződve, hogy az én vesztém után a ha-

mis igé hirdetők tanai összefognak omlani.“ Déva vára komor és sötét falai között ez vala Dávid Ferencz utolsó szava. Hosszas kínjai után 1579. november 15-én bevégezte küzdelmes, de dicső életét. Hamvai ott nyugsznak a Déva városi temető egy ismeretlen sírjában, hol az unitáriusok hálás kegyelete bizonyynyal mindennap felkeresi az emlékezés világánál.

III. Az üldöztetések korszaka (1579 — 1737-ig.)

17. §. Hunyadi Demeter püspöksége s a Jezsuiták elleni küzdelmei és halála.

Alig hangzott el Dávid Ferencz felett a gyulafejevári országgyűlés rettenetes ítélete s jóformán még el sem érkezett börtönének ajtajáig, Blandrata, ki a Dávid feletti diadalom teljes mámorában érezte magát, a püspöki méltóság betöltésére azonnal lépéseket tett. E végből tekintet nélkül arra, hogy az egyháznak püspökválasztási joga van, Báthori Kristóf fejedelemnél a püspöki méltóságra Hunyadi Demeter kolozsvári főiskolai igazgatót és lelkészt ajánlotta, kit a fejedelem e méltóságban azonnal meg is erősített. Hunyadi Demeter — bár az egyház szabad választási jogán esett sérelem miatt az egyházban általános kedvetlenség uralkodott, főleg Kolozsváron — buzgalma és erélyes tevékenysége által nemsokára megnyerte a közbizalmat, melyre annyival inkább szüksége volt, mert egyházunknak a jezsuiták részéről sok megpróbáltatást kellett látnia. Ugyanis Báthori Kristóf, ez a türelmetlen róm. katolikus fejedelem Kolozsvárra jezsuitákat telepített be. Ezeknek számát 12-vel az utána következő Báthori István fejedelem is szaporította úgy, hogy rövid időn Erdélynek csaknem minden részében láthatókká lettek. A jezsuitáknak nem kevesebb volt a céljuk, mint az, hogy a fejedelmek pártfogása mellett a protestáns

s így az unitárius vallást is teljesen megsemmisítsék s helyreállítsák a megingott r. katolikus egyház tekintélyét. Eljárásaikban toladók, erőszakosak, alattomosok voltak annyira, hogy még az ország törvényeit sem tartották meg. Céljaik elérésére felhasználták a legilletlenebb fegyvereket is, azt tartván, hogy a „cél szentesíti az eszközöket.“ Azonban Hunyadi Demeter erélye s az unitáriusok kitartása ellentállott a kísértéseknek. Hunyadi a jezsuitákkal való küzdelmei mellett irodalmi munkásságot is fejtett ki. Irt a kereszteletről egy kis könyvet. A gyermekek megkeresztelését törvénybe iktatta. Felépíttette a tordai iskolát és a kolozsvári szentpéter-városrészi templomot. Tizenhárom évi püspökösködés után, — mint a katona, kit a halál a csatatéren talál — a szöszéken predikálás közben szívszélhüdés (guttaütés) következtében 1592-ben halt meg. — Blandrata pedig, Dávid Ferencz elítéltetése után s Hunyadi Demeter halála előtt néhány évvel, visszament Lengyelországba s állítólag 1588-ban meg is halt Valószínűleg a Dávid Ferencz bevádolása és elítéltetése miatt az unitáriusok részéről mutatott hidegség indította arra, hogy Erdélyt, küzdelmeinek e színhelyét elhagyja.

18. §. Enyedi György püspöksége. A jezsuiták fondorkodásai Báthori Zsigmond fejedelem pártfogásával. A protestáns főurak kivégeztetése.

Hunyadi Demeter után az unitáriusok szabad választás utján Enyedi György kolozsvári lelkészt választották meg a püspökségre. Az ő püspöksége egy vakbuzgó fejedelem Báthori Zsigmond uralkodásával esik egybe, ki gyermekéje óta mindig a jezsuiták nevelése és befolyása alatt állott, minek folytán a római katolikus vallásnak vakbuzgó hive és pártfogója, az unitáriusoknak s általában a protestánsoknak pedig a legvadabb és legkegyetlenebb üldözöje volt.

Nagy gyűlöletét azáltal mutatta ki, hogy a jezsuitáknak minden törvénytelen eljárása előtt szemet hunyt, a protestáns főurakat, köztük az unitáriusokat is Kolozsvárra hurczoltatta s annak piacznán őket a legkegyetlenebb módon lefejeztette. De uralkodása nemcsak a protestánsokra, hanem általában az egész Erdélyországra nézve a leggyászosabb emlékű korszakok egyike, mert országunkat a törökök és németek játékszerévé és prédájává tette gyávasága, kapzsisága és megbizhatlansága folytán. Enyedi György a bátor lelkű főpap e fejedelmi vérengzések és üldözések ellen a szószékből nyíltan prédikált s a jezsuiták ellen elszánt szó- és tollharczot vivott. E végből írta: „az ő és új szövetség ama helyeinek magyarázata, melyből a szentháromságot szokták magyarázni“ czimű és nagyhirű művét, mely neki állandó emléket biztosított. Az egyház jogait mindenben védelmezte. Az erkölcsök tisztaságára, az ifjuság nevelésére nagy gondot fordított s a káromkodókat szigorú egyházi fenytéssel büntette. Negyvenkét éves korában 5 évi főpásztorkodás után meghalt s helyét a püspöki széken kolozsvári lelkész *Kósa János* foglalta el, kinek egyházkermányzati gondjai mellett a jezsuiták ragadozásai ellen is állandóan kellett az őrizetére bizott gyülekezeteket védelmezni. Két kátét is írt. Egyet a gyermekek, egyet a felnőttek számára. Késő vénségben, négy évi püspökség után 1601-ben halt meg.

Thoroczkay Máté püspöksége (1601–1616-ig.)

19. §. Básta rémuralma s annak gyászos következményei az unitárius egyházra.

Az unitárius püspökség szép, de kényes örökségét szomorú viszonyok között vette át Thoroczkay Máté, mert a kegyetlen és vérengző Báthory Zsigmond fejedelemnek lemondása és Erdélyből való kiköltözése

által vallási állapotunk nemhogy jobbra fordult volna, sőt sokkal súlyosabb sors várt hitvallásunkra. A jezsuitákra pedig, kik már évekkal előbb megkezdették csufos működésüket, még csak most kezdődtek a legszebb siker és diadalmak napjai. Ugyanis Báthori Zsigmond távoztával a vad Bástá vevé kezébe az ország vezèrletét s a jezsuitákkal egyetértve, a legkiméletlenebb kegyetlenséggel bánt el az ország protestáns lakóival. A kik az üldözés miatti félelmökben a római katólikus vallásra tértek, azokat azonnal kegyelmèbe fogadta, az unitárius hitben állhatatosokat pedig kiméletlenül, vadállati kegyetlenséggel üldözte és kivégeztette. A falukban és városokban erőszakkal elvette az unitáriusok templomait és iskoláit s azokat minden hozzátartozó javakkal együtt átadta a neki hűségesen szolgáló vad jezsuitáknak. Így vétegett el az unitáriusoktól a kolozsvári piaczi nagy templom és főiskola, minden javaikkal együtt 1603-ban. A gyilkolásoknak nagyon sokan áldozatul estek, mások pedig elmenekültek a biztos halál elől. A kolozsvári első pap Lengyelországba futott, a püspök Thoroczky Máté pedig Toroczóra menekült s három évig innen kormányozta üldözött egyházunkat. A templom nélkül maradt kolozsvári unitárius hívők pedig évek hosszú során hol titkon, hol nyilván magánházaknál imádkoztak.

Ily szomorú emlékekkel van összekötve egyházunk a Bástá vèrengző vad rémuralma alatt. Azonban nemsokára Bástát is utolérte a megérdemlett sors, mert az üldözött protestánsok megunva kegyetlenségeit s a jezsuiták gonoszságait, egy utolsó harcra határozták el magukat, melyben vagy mind meghalnak, vagy győznek. E végből 1705-ben Bocskai Istvánt kikiáltották Erdély fejedelmének, ki nek sikerült nagy erőfeszítés után Bástá hadát és a

jézsuitákat Erdélyország véráztatta, szomorú emlékekkel megrakott földéről kiirtani, s a felizgatott lelkeket lecsendesíteni.

20. §. Bocskay István, Báthori Gábor, és Bethlen Gábor fejedelemsége s az unitáriusok veszteségei.

A fejedelemnek választott Bocskai István kálvinista vallású lévén, azzal kezdette meg Básta kiűzése után uralkodását, hogy a jezsuiták által elfoglalt templomokat a protestánsoknak vissza adatta. Így elvesztett templomaikat és iskoláikat az unitáriusok is ismét birtokukba vehették. Bocskai az 1606-iki linczi békekötésben a protestánsok teljes vallásszabadságát az ország törvényeinek megfelelően ismét biztosította. Mindezek mellett is azonban fájdalommal emlékezünk vissza a Bocskai fejedelemségére, mert az unitárius vallású főurakat, kik sok hasznos szolgálatokat tettek egyházunknak, hol kényszerítéssel, hol szép igérettel, hol titkon, hol nyilván működve a kálvinista vallásra térítette át. A Bocskait követő *Báthori* Gábor fejedelem is kálvinista vallású lévén, saját egyháza érdekének előmozdítása mellett sok csapást mért az unitáriusokra, mert egyebek között Kolozsváron az unitáriusok egyik templomát elvette s azt minden javaival együtt átadta a kálvinistáknak, a nélkül, hogy az unitáriusokat valamivel kárpótolta volna. Hasonlóan bánt el a lutheránusokkal és római katolikusokkal is. Vallásbeli türelmetlensége csakhamar oly gyűlöltté tette a fejedelmet, hogy 1613-ban kénytelen volt a trónt átengedni a nagyhirű *Bethlen Gábornak* kiról a hagyomány azt tartja, hogy a bibliát 27-szer olvasta át egészen, tehát nagyon vallásos és tudós fejedelem volt. Azonban ő is hasonlóan türelmetlen elődeihez, az unitáriusok érzékeny megkárosításával kezdette meg uralkodását, mert 1615-ben az ország-

gyűléssel oly törvényt hozatott, hogy a vegyes vallásuak által lakott községekben a templom és iskola azon felekezethez illeti meg, melyhez a többség tartozik. — Ennek következtében az unitárius egyház több templomot, iskolát és gyülekezetet veszített el. A kálvinista vallásu fejedelmek s különösen Bethlen Gábor uralkodása bármily áldásos volt is Erdélyországra nézve, de mi, az unitáriusok ezt a kort is csak a veszteségek korszakának nevezhetjük. Bethlen Gábor adta a kálvinistáknak azt a rengeteg nagy vagyont, melyből a hires s ma is virágzó nagy-enyedi református iskolát fenntartják. Ehez hasonló gazdag collegiuma a kálvinistáknak az egész Erdély és Magyarhon területén nincs.

Thoroczkói Máté 15 éves püspöksége tehát igen sok veszteséggel van összekötve, s hogy meg nem védelmezhetette egyházunk javait, az bizonyára nem az ő jóakarátán múlt, hanem a korszellem irányának volt gyászos következménye. Egyházában azonban a vallásosságot hiven ápolta. Az énekes könyvet jelentékenyen kibővítette s Enyedi György hires munkáját, melyet fennebb említettünk, magyarrá fordította. Meghalt 1616-ban.

Rádecski Bálint püspöksége (1616—1632)

21. §. A szombatosság s e miatt az unitárius egyházra mért csapások.

Az a közmondás, hogy a „szerencsétlenség nem jár egyedül“ az unitárius egyházon is beteljesült. Mert alighogy a jezsuita mozgalmak és veszedelmek fellegei elvonultak az egyház felett; azonnal egy újabb s az előbbinél egyházunkra nézve még veszélyesebb csapás állott elő. Ez a szombatosság. Alapítója Ósi András volt, ki addig olvasta s bibliát, a míg kitalálta a szom-

batosságot. A szombatosok is egy Istent hittek s a Krisztust nem imádták; de eltértek az unitárius vallástól egyebek mellett abban, hogy a vasárnap helyett a szombatot ünnepelték; a nagy ünnepeket nem tartották meg s a disznóhus evésétől tartózkodtak. Ezekért zsidóknak is nevezték. Bethlen Gábor fejedelem, mint keresztény-elleneseket üldözni kezdette s miután oly községekben lépett fel a szombatosság, hol unitáriusok is voltak, e miatt az unitáriusoknak is sok kellemetlenséget kellett kiállani, hábár semminemű öszszeköttetésük nem volt velük. Sőt Bethlen Gábor fejedelem, akkori püspökünk Rádeczki Bálintot fel is szólította, hogy hivasson össze zsinatot s a szombatosok ellen inditson szigorú vizsgálatot, Rádeczki a zsinatot 1618-ban Erdő-Szentgyörgyre azonnal összehívta, melyen az elnöki széket — az unitáriusok méltó sérelmére Dajka Keserü János ref. püspök, mint fejedelmi biztos foglalta el. E zsinaton az unitáriusok határozottan tiltakoztak azon állítás ellen, hogy ők a szombatosokkal egyenlők. Szigorú rendszabályokat hoztak ellenük. A gyülekezetekből a szombatosságra hajlandókat kitiltották, de megtérítésükre egyetlen lépést sem tettek, nehogy még látszata is legyen annak, mintha ők a szombatosokkal érintkeznének.

Hogy a földön az ártatlanoknak sokat kell szenvedni és veszteni, az beigazolást nyert ez időben az unitárius egyházon is. Ugyanis Dajka Keserü János ref. püspök, azon ürügy alatt, hogy a szombatosokat akarja saját egyházába téríteni, a fejedelem engedélyével 300 fegyveres katona kíséretében bejárta Udvarhely- és Háromszéket s a hol a szombatosságnak csak árnyékát látta is, ott a templomokat, iskolákat azonnal elfoglalta; a papokat elüzte s helyökbe református papokat rendelt. Így vészett el az unitárius vallásközönség Háromszéken 62 virágzó gyülekezetet.

A megmaradott gyülekezeteknek is csak küzdelmes és fegyveres ellentállással sikerült feltartóztatni Dajkát erőszakos utjában. A fejedelelemnél azonban kieszközölte, hogy a megmaradott unitárius gyülekezetek felett is a felügyeleti jogot ő gyakorolhassa. Ezekből nyilvánvaló, hogy a szombatosok ellen indított üldözés tulajdonképpen az unitárius egyházra mért újabb csapás volt, mely erősen sajnó sebeket ütött egyházunk testén.

22. §. Rádeczki Bálint püspökségének jellemzése és utóda.

Ha az unitárius egyház élén a szombatosság miatti üldözések korszakában oly férfi lett volna, ki a nép nyelvén beszélni tud, tán sok veszély elkerülhető lett volna. Azonban Rádeczki Bálint, — ki Lengyelországból származott, s előbb kolozsvári pap s 1616-ban püspök lett — nem tudott magyarul beszélni. E körülmény kizárta annak lehetőségét, hogy az ekklezsiákat rendre bejárván kitartásra buzdithassa az unitárius híveket. Ezt nem tehetvén, püspöksége alatt veszték el a Maros- Udvarhely- és Háromszéki virágzó gyülekezeteken kívül a Hunyad- Kolozs- és Doboka megyei ekklezsiák is, melyek az unitárius ekklezsiáknak felét bizonyára kitették. E sok veszteség fájó tudata indította az Egyházi Főtanácsot annak kimondására, hogy püspöknek ezután csak oly egyén választható meg, a ki magyarul jól tud beszélni. Rádeczki, a különben tudományos férfi 1632-ben halt meg. A kor, melyben élt, az unitárius egyházra nézve — a veszteségek kora volt. Utánna *Csanádi Pál* (1632—1636-ig.) lépett a püspöki székre, s az ő kora szintén nem volt egyéb, mint az unitárusokat ért folytonos csapások ismétlődése.

Mindez ismét a szombatosság miatt. Mert e szerencsétlen felekezetet Ősi Andrásnak tanítványa és fo-

gadott fia Péchi Simon újra felelevenítette s mint gazdag örökségnek birtokosa terjesztette is éppen oly helyeken, a hol unitáriusok voltak. Ezért I Rákóczy György fejedelem üldözöbe is vette s mint pénzsovár ember, a gyulafehérvári országgyűlésen Péchit és követőit mind vagyon- és fejvesztésre íteltette. Ezen ítélet a szombatosság czége alatt az unitáriusok közül is igen sok embert fosztott meg vagyonától és életétől is. Nemsokára ezután a fejedelem megtámadta egyházunknak a kolozsvári főiskolához való jogát is. Azonban az akkori főpapnak és iskolai igazgatónak sikerült a fejedelem előtt megbizonyítani, hogy a főiskolát jogosan bírja az unitárius egyház. — Csanádi Pál püspöknek egyetlen műve maradt fenn a „Keresztségről.”

Beke Dániel püspöksége (1636 — 1661-ig)

28. §. Ráv Mátyás vádaskodása a püspökválasztás miatt, és a deési egyezkedés.

Az a főtanácsi határozat, hogy a püspökségre csak magyar ajku papok tarthatnak számot, a kolozsvári németajku unitárius papot Ráv Mátyást nagyon bántotta, mert ezzel még kilátását is elvesztette, hogy valaha püspök lehessen, holott Csanádi Pál halála után szerette volna elnyerni a püspöki méltóságot. De midőn a közbizalom nem őt, hanem Beke Dániel bordosi papot hívta meg a püspöki székre, dicsvágya nagyon meg lőn sértve. Nem is soká késett bosszúállásával, mert mihelyt a püspökválasztás megtörtént, I. Rákóczy György fejedelem előtt az unitáriusokat azonnal bevádolta, azon ürüggyel, hogy ujitók és szombatosságra hajlók. I. Rákóczy, fejedelmi jogánál fogva azonnal fel is szóllította püspök Beke Dánielt, hogy az unitárius egyház hittanát terjessze az ország-

gyűlés elé. Beke Dániel az 1638-ban tartott országgyűlésre be is nyújtotta a Báthori Kristóf által is helyben hagyott kátét. Ennek fölülvizsgálására az országgyűlés egy bizottságot nevezett ki s a vizsgálat helyéül Deés városát jelölte meg. A bizottság 1638. július 1-én ült össze, hol megjelent maga Beke Dániel is több egyházi férfi kíséretében. Ráv Mátyás és társai sem hiányoztak. A hét napig tartott vizsgálat, sajnos, kimondotta, hogy az unitáriusok kötelesek Krisztust imádni, (most már másod izben történt ez erőszakkal), hogy kátéikat fejedelmi engedély nélkül ki nem adhatják és hogy a szombatosokkal ne közösködjenek. E határozatokat maga a fejedelem is aláírta. Ez időben veszték el a belső szolnoki eklezsiák és a deési templom is. S mind ez a sok romlása és méltatlan meghurczoltatása egyházunknak, a Ráv Mátyás nagyravágyásáért és ki nem elégitett hiuságáért!

Azonban egyházunk nemcsak a belső-szolnoki eklezsiákat vesztette el, hanem Kolozsváron is sok veszteség és kisebbités érte már is sokat zaklatott egyházunkat. A fejedelem rendeletére az unitárius vallásu városi tanácsosok ez állásuktól nagy részben megfosztatván, helyökbe ref. vallásu tanácsosok neveztettek ki; a mi annyit tett, hogy vallásunkat minél szűkebb térre kell szoritani. Az I. Rákóczy halála után következett sok trónviszály és zavar is csak szenvedést hozott egyházunkra. Beke Dániel püspök pedig 1661-ben bizonyára egyháza sorsa miatti aggodalmak között halt meg. Utódaul püspöknek *Járai János* választatott, de ő is alig két hónap mulva meghalt s így egyházunk egy évben kétszer maradt vezér nélkül. A háborus idők miatt az eklezsiák pap és az iskolák tanító nélkül voltak, sőt maga a püspöki szék is két évig állott betöltetlenül. Elképzemelhető, hogy mily kárára voltak egyházunknak ezen állopotok, ha tekintetbe

vesszük még azt is, hogy mindenütt csak ellenséggel, de jó baráttal sehol sem találkozott egyházunk. Csak az isteni gondviselés hatalma és a hit tarthatták meg!

Koncz Boldizsár püspöksége (1663–1684-ig.)

24. §. Koncz Boldizsár püspökké választása. egyházi intézkedései és polgári szereplése.

A Beke Dániel püspöksége alatti országos zavarok lecsillapultával, egyházunk is azon kedvező helyzetbe jutott, hogy a két évig üresen állott püspöki hivatalt betölthette. 1663-ban ugyanis Ádámosra püspökválasztó zsinat hivatott össze, hol toroczkói pap Koncz Boldizsár nyerte el a püspöki palástot. Toroczkói eklézsiájából három évig kormányozta az egyházat s minden tényével megmutatta, hogy nem méltatlanul nyerte meg egyházi magas méltóságát. Mert az eklézsiákban levő pap és tanító hiányt azonnal pótolta s a zsinattartást úgy rendeztette, hogy azon csak azok kötelesek megjelenni, a kiket az egyházi tanács egyházi képviselő tanácsosoknak megválasztott és megválaszt. Ez intézkedés ma is fennáll. Valamint fennáll az is, hogy a kolozsvári főiskola felett a felügyeleti jogot ne az ottani pap, hanem a püspök gyakorolja. Egyházkormányzási nagy munkája mellett élénk részt vett az országgyűlés tárgyalásain is. Emlékezet van róla, hogy 1676-ban az országgyűlésen való megjelenése — mint püspöknek — ellenzésre talált. Koncz ez ellenzést látva, letevéen püspöki süvegét palástját és pálczáját, nem mint püspök, hanem mint nemes, mint hazafi és mint polgár foglalta el helyét. Hü és bátor hazafi, eszélyes és jó püspök volt. Püspöksége alatt irt egy kátét és imakönyvet. A káté hosszasan használatban volt egyházunkban. Meghalt 1684-ben.

Halála után *Márkos Dániel* (1684—1689), ennek halála után *Bedő Pál* (1689—90), s ez után *Nagy Mihály* (1691—92) léptek a püspöki székbe. Az ő működésük korszakából kevés emlékezetes maradt fenn. Figyelemre méltó azonban azon országunkat érdeklő tény, hogy 1686-ban megszűnt az erdélyi fejedelemség s Erdély is meghódolt I. Leopold magyar királynak s visszacsatoltatta a magyar koronához. Ez egyesülést a leopoldi diploma erősítette meg, melynek a protestánsokra vonatkozó pontjai elég kedvezők voltak, de kedvezőtlenekké lettek az által, hogy azokat a r. katolikusok nem tartották meg. Ezt mutatja már az is, hogy az unitáriusoktól kolozsvári főiskolájoknak átadását kezdték követelni. Ennek megemlékezésével — fájdalom! — indulnunk kell — egyháztörténelmünk fonalán — az unitárius egyház Golgothája felé!

25. §. A lengyel unitáriusok üldöztetése s Erdélybe menekülése.

Mialatt az erdélyi unitáriusok sok méltatlan megpróbáltatáson és szenvedésen mentek keresztül, azalatt a Lengyelországban levő unitárius testvéreknek is bőven kijutott az üldöztetés keserü kenyeréből. Mert nemcsak, hogy az Erdélyben is garázdálkodó jezsuiták részéről voltak kitéve mindenféle zaklatásnak, kifosztásnak és kesergetésnek, de maga a római katolikus befolyás alatt álló országgyűlés is példátlan türelmetlenséggel lépett fel ellenök minden alkalommal. A lengyel népről a történelemben az van följegyezve, hogy a szabadságot mind vallási, mind polgári tekintetben nagyra becsülte s a felvilágosodás után folyton törekedett. — mégis az unitáriusokat teljesen jogtalanul megfosztották templomaiktól, iskoláiktól, virágzó könyvnyomdájuktól, sőt az 1660-ban tartott országgyűlés azon rettenetes és kegyetlen végzést hozta, hogy az

unitáriusok vagy térjenek mind át a római katolikus vallásra, vagy pedig az országból távozzanak. Tehát választaniok kellett. S bár hazájukat rajongásig szerették, a kikben a hit, az Istenben való bizodalom nagyobb volt a hazátlanság keserü gondolatánál, azok minden vagyonukat a legolcsóbb áron eladták, árát zsebükbe tève, a számkivetés nehéz vándorbotját kezükbe véve, sürü könyhullatások között — bizonyára megcsökölva szülőföldjük szentelt halmait — utra keltek. Mintegy 350 tagból álló csoport Magyarország felé vette utját. Utközben — bizonyára a jezsuiták felbujtására — egy rablóbanda támadta meg s eladott vagyonkájukból kapott pénzüket az utolsó fillérig elrabolta tőlük, hogy betevő falatjuk se legyen. Ezek közül mintegy 30—40 család a legnagyobb nélkülözések között Erdélybe jött s nagyobb részük Kolozsváron, az erdélyi unitárius hittestvérek központjában telepedett meg. A kolozsváriak testvéri tárt karokkal fogadták. Itt külön lengyel unitárius eklézsiát alakítottak s Koncz Boldizsár püspök fennhatósága alá vetették magukat. Gyülekezetük 1793-ig állott fenn, a mikor ugyanis egyesültek a magyar unitárius gyülekezettel s csekély egyházi vagyonukat is átadták. E betelepült lengyel családok utódai Kolozsváron ma is élnek s unitárius szentvallásunknak buzgó tagjai. Rajtuk valóban beteljesedett, hogy „a kik biznak az Ur Istenben, azok nem vesznek el semminemü veszedelemben.” E családok sarjadékai közül némelyek egyházunkban papságot is viseltek.

Almási Gergely Mihály püspöksége (1692—1724-ig.)

26. §. Kolozsvári főiskolánk elvétele. A kolozsvári nagység és hollandi segély.

Egyháztörténelmünknek azon korszakához jutottunk, melynek méltó leírásához könnyeinkre lenne szükség. Azok a sebek, a melyeket egyházunk akkor kapott, még

ma is fájdalmasan sajognak. Mert a róm. katholikuskok azon kívánsága, hogy kolozsvári főiskolánk nekik minden javaival átadassék, nem maradt csupa kívánságnak. A római katolikusok ugyanis kívánságukat a szebeni országgyűlés elébe terjesztették. Az országgyűlés az ügy megvizsgálására s a kiegyezkedés eszközésére a négy bevett vallás kebeléből egy vegyes bizottságot küldött ki. Mihelyt a bizottság Kolozsváron összeült, az unitáriusok azonnal észrevették, hogy főiskolájukat a törvény védelme mellett sem tarthatják meg s ezért annak átadása iránt a római katolikusokkal alkudozni kezdettek. Nevezetesen kikötötték, hogy számukra egy új iskolahely s ennek berendezésére költség adassék, egyéb javaikat pedig szabadon élvezhesék s az iskola átadása csak hat hónap múlva történjék meg. Ezen kikötések közül csak az iskolahely adása történt meg, mert a szerződés fejedelmi megerősítése után az iskola átvételére kiküldött biztosok 1693. október 10-én a helyszinén megjelenve, 9 és 10 óra között a főiskolát kiürítették. Az igazgató és tanuló ifjuság — hasonlóan a hajlék nélkül maradott családhoz — könnyes szemekkel költözött át a piaczon rögtönzött iskolahelyiségbe. Így vesztők el kolozsvári főiskolánkat, melynek kárpótlásául püspökünk visszanyerte a háromszéki eklézsiák feletti főfelügyeleti jogát. Minő kárpótlás!!!

A piaczon rögtönzött főiskolahelyiség alig rendeztetett be, már 1697-ben egy nagy tüzvésznek esett áldozatul, mely nemcsak az iskolát, hanem a piaczi nagy templomot, tornyot a harangokkal együtt úgy elhamvasztotta, hogy kormos kőfalaknál egyéb nem maradt. Kolozsvári eklézsiánk e siralmas helyzetéből az összes egyházakhoz segélykérő felhívást bocsátott szét, melynek szép eredménye arról tanuskodik, hogy az unitárius livek áldozatkészsége akkor sem tagadta

meg önmagát. Ehez járult a hollandi szabadon gondolkozó keresztény testvérek segélyösszege. Ugyanis, akkori főiskolai igazgató Dimény Pál a siralmas helyzet kényszerítéséből kiutazott Hollandiába, hogy ott az unitáriusokkal egyenlően gondolkozó testvérek között gyűjtést eszközöljön. Midőn egyházunk kínos helyzetét feltárta előttük, annyira meghatotta őket, hogy rövid idő alatt 17,000 frt segélyösszeget gyűjtöttek össze. Ezen szép segély egy része a kolozsvári főiskola és templom újraépítésére, más része pedig a külföldön tanuló ifjak gyámolítására fordított. A hollandi keresztény testvérek jótékonyágáról az unitárius egyház mindig hálával emlékezik meg.

27. §. Kmita Andrásné sz. Wilhelm Krisztina.

Mint az evangéliumi szent asszonyok, kik Jézushoz a Golgothára vezető uton is hűségesek maradtak, ugy cselekedett özv. Kmita Andrásné sz. Wilhelm Krisztina kegyes nő is az unitárius egyházzal, ki egy szép jótékonyággal örökitvén meg nevét egyháztörténelmünk lapjain Ugyanis: egyházunk kormányzói — mióta nyomdánk elvétetett — mindig nagy szükségét érezték egy könyvnyomdának, mely a vallás hitelveinek terjesztésére a leghatalmasabb eszköz. E szükség érzete új életre keltette egy nyomda állításának szép eszméjét. Ennek valósíthatására is általános gyűjtést indítottak, de az eredmény nem volt elégséges a felállításra. A még szükséges, de hiányzó összeget több ezer forinttal *Wilhelm Krisztina* pótolta, ki szorgalmatosságának s takarékoságának összegyűjtött filléreit — eltelve az isteni gondviselés iránti hálával, hogy őtet szentvallásunk hitelveivel boldogította s özvegységében soha el nem hagyta, — szentegyházunknak ajándékozta, s így lehetővé tette a nyomda felállítását.

A nyomda unitárius szellemü iratok kiadásával meg is kezdette áldásos működését. Nemsokára azonban a r. katolikusok hóditásától való félelem miatt a templomba helyezték őrzés végett. S később midőn a templom elvétetett, e nyomda is a r. katolikusok kezébe került. Wilhelm Krisztina neve azonban az unitárius jóltevők hallhatatlanjainak sorában örökre fennmarad s buzdító például szolgál előttünk

28. §. A piaczi nagy templom elvétele Kolozsváron.

Mint a szélvészben felgyult hajlék tüze, gyorsan hamvasztja el a szomszéd épületeket is, így hamvasztották el a r. kath. is erőszakos foglalásaikkal az unitáriusok javait. Mert alig kapták birtokukba kolozsvári főiskolánkat, már is a piaczi nagy templom elvételére gondoltak. Ehez pedig az unitáriusok, mintegy dicső mult nagy emlékéhez s mint a tűzvész után újraépített tulajdonukhoz méltán ragaszkodtak. E ragaszkodás jele, hogy a r. katolikusok által cserébe ígért óvári templomot nem fogadták el. S bár minden követ megmozdítottak, hogy féltett kincsök birtokukban maradhasson, minden kísérlet hasztalannak bizonyult. Miután önkéntesen át nem adták, a türelmetlen lelkü III. Károly király Steinville tartományi főhadvezérnek megengedte, hogy fegyveres erővel is elfoglalhassa. Steinville nem is késett soká, mert 1716. márcz. 30 án a templomot katonasággal körülvéteté, kulcsát az unitáriusoktól elvevén átadta a r. kath. püspöknek s három nap mulva már r. katolikus istentiszteletet tartottak benne. Ezzel együtt elvették a főpapi lakot, az új főiskolát, a nyomdát, urvacsorai edényeket, a szentpéteri templomot, elfoglaltak két házat, több vidéki birtokot és azon 20.000 frtot is, melyet az unitárius egyház a városnak kölcsönzött volt. Ezeknek elvétele után Steinville az unitáriusoknak még azt is megtiltotta, hogy magánhá-

zaknál is imádkozhassanak. Almási G. Mihály püspökkel pedig elkövettetett azon kiméletlen durvaság, hogy saját házánál a katonaságnak kénytelen volt személyesen felszolgálni az étkeket. — Hiába panaszkodtak ezen erőszakos és durva eljárások ellen, mert a fejedelem nem hallgatta meg őket. Tehát nem volt a hová fejöket lehajtsák. Sem iskola, sem templom nem maradt, csupán Istenbe vetett hitök és bizalmuk volt még meg. S mind e sok veszteség csak jeladás volt a később következett csapásokra, minő a tordai piaczi templom elvétele is 1721-ben.

29 §. Almási Gergely Mihály püspökségének jellemzése.

Szomorubb és siralmasabb korszakban egyetlen püspökünk sem működött, mint Almási G. Mihály. Harminczkét évi püspöksége alatt — mint százados tölgy a viharban — úgy állott egyházunk kormányrudja mellett. Bizonytal sok könnyre, nagy szivre, rendithetetlen jellemre volt szüksége azon sebek elhordozásához, melyeket az erőszakos ellenség vad dulásaiban kapott ő és egyháza. Látni azt, hogy hosszú évek és nagy küzdelmek alkotásai egy pillanatra megsemmisülnek s e viharokban megállani, mint hullámcsapkodta szirt a tenger közepén, emberi erőt meghaladni látni dicsőség! És ő megállott egy nagy lélek rendithetetlenségével! Mihelyt a vész elmúlt, gondoskodott, hogy a templom nélkül maradt hivek magánházaiknál bár, imádkozhassanak, addig is, míg egy jobb kor hajnala derülne fel. Emlékezet van róla, hogy a a templom elvétele követő husvétban Kolozsváron négy helyen hirdették a feltámadás és halhatatlanság hitét az unitárius papok. Valóban szükség is volt a hit és evangelium vigasztalásaira s oly erős lelkü püspökre, mint Almási G. Mihály, kinek emléke min-

dig nagy és áldott lesz az unitáriusok szentegyházának tagjai előtt.

A sok megpróbáltatást átélte Almási G. Mihály után *Pálfi Zsigmond* következett a püspökségben 1728-ban. Az ő működése idejében sem szünetelt a római katholicizmus vad dühöngése, melynek határozott célja az unitárius egyház teljes rombadöntése volt. E cél és törekvés azonban nem szolgált Pálfi Zsigmond püspöknek akadályul arra, hogy az unitárius egyházközönség belső szervezetében sok fontos és üdvös újítást ne létesíthessen. Nevezetesen: az ideiglenes főiskolát — melynek alapját még Almási püspök tette volt le — rendezte és fejlesztette. Az egyházi közszükségletek fedezésére közpénztárt alapított. Mindennemű kegyadomány és másnemű jövedelem ide folyt be. Ez áldásos intézmény képezi alapját a jelenlegi szép közpénztárnak is. S hogy a világi férfiakat is bevonhassa az egyház ügyeinek intézésébe, a főtanácsokra a kettős — világi és egyházi — elnökséget szervezte. Az egyházkörök élére az esperesek mellé felügyelő gondnokok állítottak. Mindezen üdvös és messzeható újítások eszközésében Pálfi Zsigmond püspöknek segítő társa Szentábrahámi Mihály egyházi főjegyző volt, ki Pálfi halála után mint püspök, hivatva volt, hogy egyházunk még fájdalmasan sajgó sebeinek orvosa legyen.

IV. Az újraéledés korszaka (1737—1848-ig)

Szentábrahámi Lombárd Mihály püspöksége. (1737—1758-ig.)

30. §. A reményt vesztett egyház új bizalma s második megalapítása.

Az unitárius egyháznak a r. katolikusokkal folytatott élethalál küzdelmei korszakában, a legnagyobb veszteségek és csapások között találkozunk Szent-

ábrahámi Mihály nevével, kit kortársai közül sokan az unitáriusok szemének, szívének és szájának neveztek s a kit valóban úgy tekinthetünk, mint egyházunk második megalapítóját. Külföldi tanulását elvégezvén, a kolozsvári főiskolához tanárnak, később igazgatónak választatott. Őt és a nagyhirű Dimény Pál iskolai igazgatót a sorsnak azon különös szeszélye érte, hogy mindketten tanúi voltak a piaczi templom és főiskola elvételének. S azoknak helyre állítása is főleg Szentábrahámi nagy erélyének és tevékenységének volt fontos feladata. Mint tanárnak, igazgatónak, papnak és egyházi főjegyzőnek elég tere is volt, hogy nagy tehetségét és alkotó eszélyességét érvényesíthesse. Hogy jó tanár és lelkes pap volt, arról tanuskodnak irodalmi művei és tankönyvei. Mert valamennyi általa tanított tantárgyról tankönyvet írt, melyek közül még ma is tekintélyes az unitárius vallás hitelveit tárgyaló latin nyelven írott nagybecsű műve. Mint pap sok egyházi beszédet és imakönyvet írt s ez utóbbi még ma is sok családnak lelki vigasztalója. Pálfi Zsigmond halála után 1737-ben Szentábrahámi püspökké választatván, még szélesebb kör nyílt meg munkássága előtt s 29 évi püspöksége alatt minden közcselekvénye nagy talentumáról, éber és jó tapintatu hivataloskodásáról tesz tanubizonyságot. Mint a jó gyermek, ki beteg szülőinek minden szükségét meglátja és kielégíti, úgy tett Szentábrahámi is egyházunkkal. Az Istentiszteletek tartását megnyugtatóan helyreállította, az őszi urvacsora vétel idejét, a mint most is van, meghatározta. Az ekkleziák vagyoni állapotáról az esperesektől évenként számadást kívánt. Törvénybe iktatta, hogy a papok más vallásu nővel házasságra nem léphetnek. Intézkedései bár köztanácskozás eredményei voltak, a reményt vesztett egyházba új bizalmat öntöttek.

Nem ok nélkül mondja egyik történetírónk, hogy „eszének oly nagy emléket erdélyi hitrokonaink közül tán senki sem hagyta fenn, mint Szentábrahámi. Valóban az ő neve ott ragyog a bátor lelkű Dávid Ferencz, a nagytudományu Enyedi György, az eszélyes Beke Dániel, a népnevelés bajnoka Konez Boldizsár és az üldöztetések közt meg nem tört Almási G. Mihály neve mellett. S azoknak, kik egy vallásfelekezet érdekei felett hivatva vannak őrködni, valódi példányképe Éppen ezért neve és tettei méltán foglalják el egyháztörténetünk legfényesebb lapjait.

Agh István püspöksége. (1758 1786-ig.)

31. §. Mária Thereszia uralkodása és vallásbeli türelmetlensége.

Szentábrahámi Mihály halála után 1759-ben Agh István választatott egyházunk püspökévé. Püspöksége egybeesik a Mária Thereszia uralkodásával, ki negyven esztendeig kormányozta Magyar- és Erdély országot. Egyike volt az akkori európai fejedelmek leghatalmasabbjainak s a magyar történelem korszakalkotó uralkodóinak. Azonban bármekkora fényt és tekintélyt adott is a magyar koronának, mindazonáltal az unitáriusok s általában a protestánsok az ő uralkodására és korszakára csak keserőséggel emlékeznek vissza. Mert erős római katolikus neveltetésénél, állandó papi befolyásoknál fogva a legnagyobb türelmetlenséggel viseltetett a más vallások iránt. S türelmetlenségének csaknem minden királyi ténykedésénél jelét is adta. Az unitáriusok és kálvinisták kezéből az ő pártfogása alatt több templomot kivettek a r. katolikusok s földbirtokaiktól is nagyon sok helyen megfosztattak. Eklézsiáink történeteiben e korból sok helyt találjuk feljegyezve a templomok megvédelmezésében kifejtett azon küzdelmeket s lelkes elszántságot, mely-

lyel akkori hitrokonaink igazi vallásos buzgóságukról tettek tanuságot. Emlékezet van arról, hogy egy unitárius ekklézsiának nő tagjai tüzesnyárssal állották körül a templomot, midőn a római katolikusok azt elfoglalni akarták. Az erőszak és hatalom azonban legyőzte s sérelmeikre orvoslást az uralkodó királynő kormányánál sem kaptak. Arra is emlékezet van, hogy a királynő azon római katolikus papokat, kik a protestánsok közül néhány lelket elhódítottak, elcsalogattak, dusan megjutalmazta, E csábítások útján még főurakat is sikerült eltántorítani a protestáns vallás mellől. Nem egyszer kényszerültek némelyek átállani a róm. katolikus vallásra azért is, hogy hivatalt nyerjenek. Mert Mária Therézia a protestánsokat s köztük a mi unitárius elődeinket is elzárta a magasabb hivatalok elnyerésétől. S így nem nyervén magasabb hivatalt, hitünk megvédelmezésére is alig nyílt alkalmuk egyházunk nagyjainak. Elismeréssel kell megemlékeznünk akkori főbb uraink kitartásáról, kik közül többen inkább túrték a hivatali elmellőztetést, mintsem vallásukat elhagyják. Az elvett templomok helyett az újak építtetésében ők maguk jártak elől buzgóságukkal.

Általában Mária Therézia uralkodása vallásunkra nézve csakis hátránnyal és kárral járt. Az utána következő II József uralkodása alatt — ki Mária Therézia fia volt — egészen jobbra fordult szentegyházunk sorsa, mert ő felvilágosodott, türelmes nevelésű és nemes lelkületű férfiú és uralkodó volt.

32. §. Agh István püspök beszélgetése II. Józseffel. A „türelmi rendelet“ kiadása.

Hogy II-ik József mily türelmes volt a más vallásuak iránt, arról szép bizonytságot teszen az a beszélgetés, melyet 1773-ban Agh István püspökkel foly-

tatott. Ugyanis a mondott évben II-ik József mint régens, beutazta Erdélyt s megfordult Kolozsváron is. Agh István püspök ez alkalommal kihallgatást kért s ezt megnyervén, elébe terjesztette az unitáriusok azon sérelmeit, hogy a törvények ellenére bántalmaztatnak, javaikban minduntalan megkárosíttatnak; a hivatalokból kizáratnak s bántalmaztatásaikért orvoslást sehol sem nyernek. II. József e panaszokat nemcsak kegyelmesen meghallgatta, hanem — meggyőződven az unitárius vallás szép elveiről és tanításairól — kinyilatkoztatta, hogy nem lenne rossz mindenkinek megengedni, azon hitvallás követését, a mely neki tetszik. Azonban II. József türelmes, szabadszellmű gondolkozását és terveit csak Mária Theresia halála után valósíthatta meg, 1780-ban trónra lépven Mindjárt uralkodása kezdetén kiadta az ugynevezett „türelmi rendeletet“ mellyel az egész Európát bámulatba ejtette. A mai korban e czim „türelmi rendelet,“ már magában a legnagyobb jogsértés lenne, de abban az időben megbecsülhetetlen nagy vivmány volt. E rendeletere által II. József a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot engedett, és kimondotta, hogy templomokat bárhol építhetnek: a hivatalviselésre képeseknek nyilvánította; papjainkat a római kath. püspök hatósága alól kivette s megtiltotta, hogy vallásáért bárkit is üldözzenek. Igaz, hogy ezek a törvények Erdélyben már a fejedelmi korban megvoltak, csak hogy nem tartattak meg. II. József türelmi rendelete azoknak érvényt szerzett. Hogy e rendeletét maga II. József is mily fontosnak tartotta, bizonyítja az a körülmény, hogy halálakor minden egyéb intézkedését visszavonta, de a türelmi rendeletet nem. A mi egyházunkra is tehát e korban felderült egy jobb idő áldott világossága, melyet oly hosszú idő óta kénytelen volt nélkülözni. Mint vizözön után elöntött területen kivi-

rultak a fák s tenyészetnek indult a természet, ugy egyházunkban is élet és elevenesség támadott.

Lázár István püspöksége. (1786—1811-ig.)

33. §. Püspöki vizsgálat az összes ekkleziákban.

Mint az örökös, kinek első gondja a reá maradt hagyomány teljes számbavétele s állapotának megvizsgálása, hasonlóan cselekedett Lázár István is, ki Agh István halála után 1786-ban püspöknek választatott. Mivel II. József uralkodásával a vallási üldözések fegyverei tompulni kezdetek s a vallási béke enyhe szellője lobogtatta a hitszabadság szent zászlóját; — Lázár István e kedvező helyzetet arra használta fel, hogy a vallásközönség minden ekkleziáját megvizsgálta; mihez hasonló ténytet egyetlen püspökünkről sem jegyezhetünk fel az eddigiekben. Ő ugyanis püspökségének alig harmadik és 4-ik évében, 1788—89-ben egyházvizsgáló nagy és fáradságos utját tette meg, hogy színről-szinre láthassa a kormányzatára bizott gyülekezetek nyomorát avagy haladását. Ez utjában az építendő főiskola és kolozsvári templom költségeinek fedezésére is szép összeget gyűjtött s a hiveket áldozatkészségre buzdította, kitartásra és ragaszkodásra lelkesítette. Ennél szebb ténytet csakugyan nem is kezdhette volna meg püspöki hivataloskodását, melytel kezességet nyújtott arról hogy az előtte álló nagy feladatok az ő kezei között mególdást nyernek. E feladatok két legnagyobbika az volt, hogy Kolozsváron templomot és főiskolát építtessen.

34. §. A kolozsvári templom és főiskola építése és Zsuki László hagyománya.

Az Almási G. Mihály püspöksége alatt 1716-ban templomától megfosztott kolozsvári unitárius egyház-

köztség 80 esztendőn keresztül, templom építésre még tán gondolni sem mert, mialatt csak magánházaknál imádkoztak. A főiskola is csak egy czélszerűtlen épületbe volt elhelyezve 1693. óta. Végre 80 évi nélkülözés után ütött a munkakezdés órája. 1792-ben Lázár István püspök indítványára egyhangulag elhatározták, hogy az Isten és a vallásközönség tagjainak segedelmével templomot építenek, melynek alapját Lázár István ugyanazon évben le is tétette. Az egész vallásközönség meghozta a maga áldozatát, sőt a Lengyelországból betelepült unitáriusok is egyesülvén a magyar ekkleziával, minden vagyonukat templomépítésre adták. Azonban, hogy e templom, — mely ma is méltó büszkesége az unitárius vallásközönségnek — már 1796. decz. 14. felszentelhető és használható volt, azt a nagynevű *Zsuki László* tette lehetővé, nagyszerű alapítványával. Mert mikor az egyház a legnagyobb szükség és aggodalmak között volt, akkor állott elő *Zsuki László*, s *80.000 forintot érő vagyonát az unitárius vallásközönségnek hagyta*. E szép hagyományból épült fel nemcsak a templom, hanem a jelenlegi főiskola is. Ebből jutott a tordai és székely-kereszturi iskoláknak és a tanároknak fizetés emelésre, valamint szegény tanulók segélyezésére is 10.000 forint. Az a szép tény, hogy *Zsuki László* öseiről reámaradt minden vagyonát, szorgalmának és takarékosságának minden gyümölcsét, — családaltalan férfi lévén az unitárius egyháznak hagyta, lelkesítő példa arra, hogy szentvallásunkért mindig áldoznunk kell. S egyszersmint biztosíték, hogy a míg az egyszemélyű Isten imadására Erdélyben ajkak nyílnak meg, addig *Zsuki László* nevét kegyelettel fogja emlegetni az utókor. Kegyelettel a Lázár István püspökét is, ki személyes és bizalmas barátja lévén *Zsuki Lászlónak*, nem kis befolyással volt arra, hogy a nagynevű ala-

pitót egyháza iránt táplált jó és nemes szándékában gyámolitsa. — Így gyógyult be két fájdalmas seb, melyeket Almási G. Mihály püspöksége alatt a róm. catholicismus ütött volt egyházunk testén!

Körmöcsi János püspöksége (1812—1830-ig.)

35. §. A pénzürtékének alászállítása, egyházi pénztárunk megkárosodása és Augusztinovics Pál alapítványa.

Lázár István helyét a püspökségben Körmöcsi János foglalta el. Alighogy megkezdette működését, egyházunk, különben is szegényes pénztárát egy nagy veszteség érte. Nevezetesen, a francia forradalom által hosszas háboruba sodort magyar állam oly pénzzavarba jutott, hogy a forgalomba levő pénzek értékét kénytelen volt annyira leszállítani, hogy egy 100 frtos bankót, csak 20 frt értékben lehetett beváltani. A pénzürtéknek ily leszállítása az unitárius egyház pénztárát is a legnagyobb szegénységbe sodorta, annyira, hogy a jövő ismét csak aggasztó lehetett. Azonban egyházunkkal ismét beteljesedett az a közmondás, hogy „a hol legnagyobb a veszedelem, az Isten ott van legközelebb“! Mert éppen e válságos, ez aggasztó helyzetben lépett elő az unitárius egyház legnagyobb jóltevője: *Augusztinovics Pál 60.000 frtot meghaladó hagyományával*, melyel egyházunk életét ismét biztosította. E hagyomány, mely azóta folyton nő, ma meghaladja a 200.000 frtot s így egyházi közpénztárunk legnagyobb értékű vagyonát képezi. Azonban Augusztinovics Pál nemcsak pénzzel, de tettel is folytonosan segítette egyházunk fejlődését és előhaladását. Erre szép tere is volt, mint magas állami hivatalnoknak, s egyházi főgondnoknak. S mindezt tette hitbúzgóságból és hálából azért, hogy bécsi tanulásához az unitárius egyház közpénztára neki segedelmet nyújtott

Tekintve Augusztinovics Pálnak egyházunk iránti

ügybuzgóságát és nagy adományát s annak mai becsét, lehetetlen, hogy gondolatban fel ne keressük a kis-solymosi temetőben, hol sirja fölé a vallásközönség egy díszes emlékkövet állíttatott s azt állandóan gondozza is. Augusztinovics Pál azon lengyel unitáriusok ivadéka volt, kiket vallásunk miatt az ottani országgyűlés száműzött volt. Szép példája buzdító, emléke halhatatlan lesz minden időben.

36. §. A székely-kereszturi és tordai középtanodák története.

A Székely-Kereszturon virágzó unitárius középtanoda egyházunkban oly fontos vallás-nevelésügyi hivatást teljesít, hogy annak történetével méltó megismerkednünk. S hogy a Kőrmöczi János püspöksége alatt emlékszünk meg erről, tesszük ezt azért, mert az ő idejére esik annak legbiztosabb alapvetése. Az a körülmény, hogy a Székelyföldön, Kolozsvártól távol lakó unitárius szülőknek, gyermekeik taníttatása mily nehéz, még Lázár István püspöksége alatt megszülte egy Kereszturon felállítandó középtanoda tervét.

1794-ben egy fából épült 9 szobás iskola alapja le is tétetett, s 1804-ig felépült. És pedig, részint a Zsuki László hagyatékából, részint a vallásközönség áldozatkészségéből. Mert *Szabó Sámuel* az intézet első igazgatója, nem kimélve magát a fáradságtól, az összes eklézsiákat segélygyűjtés céljából bejárta. Fáradozásának szép eredménye is lett. Mert hogy Kereszturon ma unitárius középtanoda van, ebben kiváló része van *Szabó Sámuel* buzgóságának. Őt az isteni gondviselés éppen 100 esztendővel ajándékozta meg. Halála előtt jóval (43 évvel) megvált ez iskolától s helyébe a hasonló buzgalmu *Koronka József* lépett 1813-ban. Ő, kezét fogva Mihály János udvarhelymegyei alkirálybíróval, oly buzgósággal és tevékenységgel működött, hogy

már 1832-ben a fából készült iskola helyén csinos egyemeletes kőépület állott. Az iskola szerencsés fekvése s *Koronka József* nevelésbeli jó hírneve az iskolát anynyira benépesítette, hogy a tanulókat alig fogadhatta be. Sőt a *Koronka* halála után 1869-ben az iskola épület csaknem megkétszereződött nagyságban. Ma is áll e szép és diszes épület, mely méltán disze az unitárius vallásközönségnek. Az unitárius egyházban működő papok, tanárok, világi hivatalnokok — mint székely szülők gyermekei — ez iskola falai között kezdik tanulásukat s folytatják a kolozsvári főiskolában. Gyönyörűséggel telik el lelkünk abban a tudatban, hogy kereszturi tanodánkat is saját erőnkön, az unitárius eklézsiák segítségével építettük s tartjuk is fenn. Az eklézsiák, követ, meszet, fát hordottak hozzá. Az építésnél a tanárok, tanulók s a hivek nagy szorgalommal dolgoztak. Ez az iskolánk nemcsak vallásunknak képezi legnélkülözhetetlenebb tényezőjét, de hazai szempontból is nagyon fontos elhivatást teljesít, mert a szomszédos vármegyék román és szász lakóssai tömegesen viszik oda gyermekeiket, hogy a magyar nyelvet megtanulhassák. E fontosságát sokáig nem akarta elismerni a magyar kormány, de végre is belátta, hogy mily fontos szerepe van s most már a fejlődés útján elő is segíti. Ez intézet élén 1876 óta *Sándor János* áll, mint igazgató s nagy buzgósággal vezeti és védi.

A kereszturi iskola történetével kapcsolatosan tudnunk kell hogy Tordán is, a reformáció óta az unitáriusoknak mindig volt s van ma is középtanodájuk, melyet 1878-ig a tordai eklézsia és a vallásközönség pénztára tartott fenn. Ekkor az állammal kötött szerződés folytán állami polgári fiúiskolává alakítottát, ugy azonban, hogy az egyház a szerződési idő lejáta után ismét birtokába veheti. Ez az iskola is a

kereszturihoz hasonló fontos hivatást teljesít, úgy valóságilag, mint nemzetiségileg s egyik előiskolája a kolozsvári unitárius főtanodának. Ennek fentartása, többszörös újraépítése, tanárainak fizetése s igen sokszor a megtámadtatásokban való megvédése is nagy gondot adott sok vihart kiállott egyházunknak s sokszor próbára tette a hagyományos unitárius összetartást, áldozatkésztséget és buzgóságot. Ugy itt, mint a kereszturi iskola évkönyveiben sok jótéteményét találjuk feljegyezve hitelődeink nemes gondolkozásának. Hogy szegényes székely népünk gyermekei kevés költség mellett tanulhatnak, az ezen iskolákhoz tett kegyes alapítványoknak tulajdonítható. Mindkét iskolának szép könyvtára van. Egy harmadik aliskolája is volt az unitáriusoknak Toroczkón, hol sok szegény székely ifju kezdette meg tanulását az ottani kiválóan vallásos buzgó nép pártfogása mellett. Itt azonban a gymnasiumi tanítási rendszer az újabb időben megszüntetett s elemi népiskolává alakított át. Jelenleg tehát az unitárius egyháznak van egy főtanodája s két algymnasiuma. Újabb időben mindenik iskola a magyar állam segélyezésében is részesül, a mi annak elismerése, hogy az unitáriusok iskolái is, a nemzeti művelődés terén nélkülözhetlen munkát végeznek.

37. §. Iskolai ujitások Székely Miklós püspöksége alatt.

Körmöczi János után, ki évek hosszú során tartott betegeskedése folytán 1836-ban meghalt, Székely Miklós választott püspöknek. Az ő püspöki időszakát különösen nevezetessé azon nevelési — iskolai ujitások teszik, melyeken iskoláink akkor átmentek. Ugyanis nemcsak az unitárius, de más vallások iskoláiban is a tanítás nem magyar, hanem latin nyelven történt, sőt Dávid Ferencz kora óta egyházunk nagyjai irodalmi műveiket is csaknem mind latin nyelven írták.

Igy a mi magyar nyelvünk elhanyagolása miatt a nemzeti érzés sem fejlődhetett úgy, a mint azt megkivánni lehetett volna. Az 1825-iki év körül azonban a nemzeti érzés mind jobban kezdett nyilvánulni s az a vágy, hogy a magyar nyelv és tudomány előre haladjon, mind jobban megnyilatkozott. E vágy és törekvés leghatalmasabb szószólója és pártolója gróf Széchenyi István volt, kit erős nemzeti érzületéért és lángoló honszerelméért a „legnagyobb magyarnak“ neveztek. Annyira szívén feküdt a magyar nyelv mívelése, hogy 1825-ben a pozsonyi országgyűlésen összes birtokainak egy évi jövedelmét 60 000 frtban egy tudományos Akadémia felállítására adta. Az ő nagy tevékenysége folytán az egész magyar hont áthatotta a nemzet irodalmi és nyelvi megújításának vágya. Az iskolák hatóságait és tanárait sem hagyta érintetlenül a hatalmas mozgalom úgy, hogy az unitárius egyház vezérférfiai is már 1841-ben kimondották, hogy ezentul az iskolákban a tanítás magyar nyelven történjék, kellő gond fordítván a latin nyelv tanítására is. Ugyanazon évben alakult meg a nevelésügyi bizottság is, mely az egyöntetű tanítás felett való örökösre volt hivatva. Vallásközönségünkben ezen nemzeties irányu nevelési mozgalmak vezetője, szószólója, éltető lelke Brassai Sámuel, az európai híri tudós volt.

Hogy 1841 előtt a magyar nyelvnek iskoláinkban mily kis helye volt, bizonyítja azon körülmény, hogy a ki az iskolába legelőször ment tanulni, csak néhány napig beszélhetett magyarul, azontul latinul kellett szólania, mert különben büntetés érte. S nemcsak a főiskolában, de a falusi népiskolákban is nagy mértékben uralkodott a latin nyelv. Innen van, hogy azon falusi öreg emberek, kik a negyvenes évek előtt tanultak, a latin nyelvet beszélni is tudták. Hála Istennek a negyvenes évek ezt a ferde rend-

szert eltemették s ma már összes iskoláinkban a mi szép magyar nyelvünkön foly a tanítás, melyet édes anyjának ajkairól tanult meg először minden magyar gyermek. Sőt ma már az országunkban lakó más nemzetiségű iskolákban is kötelező a magyar nyelv tanítása. Ugy a fő, mint a népiskolákban kiváló gond fordítottatik arra, hogy nyelvünket a velünk érintkező oláhok, szászok, s más nemzetiségek is megtanulhassák, hogy magyar földön magyar szó hangozzék mindenfelől

38. §. Brassai Sámuel

Brassai Sámuel 1797-ben Toroczkó-Szt.-Györgyön született, hol atyja unitárius pap volt s 1897-ben Kolozsváron halt meg. Száz esztendőszép és hosszú életének leírását e négy szóba lehet összefoglalni: *munkálkodni, tudni, hinni, jót cselekedni*. Mert ő elkezdve a gyermekkor serdülő évein-fel késő vénységéig, mindig e négy szó törvénye alatt élt. Ifjúkori tanulmányait apjának felügyelete alatt bámulatos kitartással és tudásvággyai végezte. A szülők gondozó szárnyai alól kikerülve is, folyton lelkének mívelésén és tökéletesítésén munkálkodott. Már ifju korában erős hajlamot érezett a különböző nyelvek iránt s e hajlamanak volt az a bámulatos eredménye, hogy Európa összes nemzeteinek nyelvén folyékonyan beszélt. Innen van, hogy a tudományok minden ágában jártas volt s hogy európai hírű tudóssá lett. A kolozsvári unitárius főtanodának 1838 tól 1848-ig igazgatója volt. Minden tantárgyhoz állandó becsü tankönyvet irt. Számtant és természettant, nyelveket és bölcsészetet, hittant és zenét egyaránt tudott. Nem volt oly tudományos és társadalmi, művészeti és lélektani kérdés, melyekben szavát fel ne emelte volna. Az egész nevelési és tanítási rendnek ő új irányt adott. 1848-iki forradalomkor Budapestre költözött s ott tanított. Onnan ismét Kolozs-

várra jött. 1872-ben a kolozsvári egyetem tanárának neveztetett ki. Szakadatlanul tanulmányozott és könyveket írt, úgy, hogy művei egy egész könyvtárt tehetnek ki. Tudományos és irodalmi foglalkozása mellett állandóan részt vett az unitárius egyház ügyeiben s azokhoz mindig nagy életbölcseséggel és szeretettel szólott. Különösen a nevelés ügyét hordozta szívében. Szeretettel foglalkozott vallásbölcsészeti kérdésekkel s kifejtett elvei mindig arról tettek bizonyosságot, hogy ő nemcsak tudós, de igaz hívő is. A bibliát állandóan olvasta, tanulmányozta. Nem tartozott azon tudósok közé, kik a hitről kicsinylőleg gondolkoznak, sőt azt tartotta, hogy a tudás és hives együtt teszik az embert egész emberré. Ő egész ember volt. Minden évben, még késő vénségében is nagy európai utazásokat tett. A 100-ik évnek küszöbén is olvasott, tanult és írt. — Tudományos foglalkozása mellett állandóan gyakorolta magát a jócselekedetekben. Szegény ifjakat saját költségén taníttatott, betegeket gyógyíttatott, pályakezdő embereket gyámolított. Jótékonyságának gyakorlásánál nem nézte, hogy ki? minő vallásu? Zsidót, keresztényt, ha szegény volt, segített. Mert elve az egyetemes emberszeretet volt. Így jövedelmének nagy részét elajándékozta. A maga kényelmére költött legkevesebbet. Évenként ezerekre ment a szegényeknek és tanulóknak juttatott adománya.

Könyvtárát a kolozsvári unitárius főiskolának hagyta s végrendeletében 22,000 forintnyi készpénzének örököséül is a kolozsvári és tordai unitárius gimnáziumokat nevezte ki. — Ő róla elmondhatni, hogy szépen és jól élt, mert életének egyetlen pillanatát sem vesztegette el. Családot nem alkotott. Az ifjuság, a szegény emberek, a tudomány és unitárius egyház voltak legközelebb szívéhez. Ezeknek élt, ezeknek halt. Mikor 100-ik esztendejét betöltötte, az uralkodó fel-

ség is, a magyar kormány is, a tudományos világ is, az unitárius egyház is szívélyesen üdvözölték, de akkor már ágyban fekvő, halálos beteg volt. 1897. június 24-én halt meg. A kolozsvári temetőben pihen, egy hosszú élet fáradalmai után. Emléke, mely munkára, tudásra, hitre és jó cselekedetekre tanít, bizonyára halhatatlan és mindörökké áldott léssen.

Az ujkor. 1848-tól máig.

Székely Sándor püspöksége (1843—1852-ig.)

39. §. Az unitárius vallás törvényesítése Magyarországon s nemzetünk önvédelmi harca.

Egyháztörténelmünk során megemlékeztünk arról, hogy az unitárius vallás Erdélyben 1568-ban a törvényesen bevett vallások közé iktattatott. E törvény hatálya azonban Magyarországra nem terjedett ki. Háromszáz évi küzdelem után végre Székely Sándor püspökségének jutott az a dicsőség, hogy 1848-ban a pozsonyi országgyűlésen az unitárius vallás Magyarországra kiterjedőleg is törvényesen bevett vallásnak nyilvánítottassék, a törvény ezen szavaival, *az unitárius vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítottatik!* Csak néhány szó, de az unitárius egyházra nagy jelentőséggel bír. E törvényt az unitárius vallás ismét ráléphetett arra a területre, melyről az elfogultság és felekezeti türelmetlenség 300 esztendőn keresztül leszeritva tartotta.

Az 1849-iki pozsonyi országgyűlésnek az unitárius vallás törvényesítésén kívül még más fontos vivmányai is voltak. Nevezetesen az urbériség, a robot eltörlése, a közteherviselés mindenkire való kiterjesztése, az adófizetés kötelezettsége a nemesi kiváltsággal bírókra is, Erdélynek Magyarországgal teljes egyesítése, melynélfogva Erdélynek törvényhozási joga meg-

szünt; magyar felelős miniszterium kinevezése, mely által végre a bécsi kormány uralma Magyarországon bevégeződött. Az országgyűlés e vivmányai a bécsi kormánynak nem tetszettek, mert ezekben kétszáz év óta táplált azon reményének is meghiusítását látta, hogy Magyarországot osztrák tartománnyá tegye. E vivmányok s nemzeti függetlenségünk megsemmisítése végett, szövetségre lépett a horváth, rác, szerb, tót, oláh nemzetiségekkel, kiket az irigyelt magyar nemzet ellen könnyű is volt megnyerni. E közben a beteges V. Ferdinánd királyt lemondatták a trónról s helyébe a 18 éves I. Ferencz József lépett. Kitérvén a korszakalkotó függetlenségi és önvédelmi harc, a jogaiban megtámadott magyar nemzet, mintegy férfi — állott a harc mezején s a véres küzdelmet diadallal vivta mindaddig, míg a bécsi kormány segítségül nem hívta a roppant számú orosz (muszka) hadsereget. Ennek segélyével nemzetünk leveretvén, Világosnál kénytelen volt letenni a fegyvert, a minek azon következményei mellett, hogy a vallásunkat elismerő törvényczikk meg nem tartatott, — még sok vallási és polgári gyászos kimenetele is lett. Mert a pozsonyi országgyűlésen kimondott alkotmány felfüggesztetett s ismét csak a bécsi kormány erőszakos uralma alatt nyögtünk 18 esztendeig.

40. §. Üres iskolák, vérben fürdő eklézsiák 1848 ban.

Hogy a függetlenségi és önvédelmi harc napjaiban minő sorsa volt szegény hazánknak s ebben kicsiny egyházunknak is, arra fájó érzések nélkül gondolni sem tudunk. A tanuló ifjuság szine-java félrelökvén könyveit, fegyvert ragadott s a csatatéren keresett magának dicsőséget vagy halált. Iskoláink mind üresen maradtak s katonai laktanyákká, vagy kórházakká alakították át. Kolozsvári főiskolánkban 1848.-

november havától 1850. októberig a tanítás szünetelt. Hasonlóan tordai és kereszturi iskoláinkban is.

Eklézsiáink közül legszomorubb sors jutott az ab-rudbányai, verespataki, alsó-járai és toroczkó-szent-györgyi gyülekezeteknek. Ezeknek papjait, tanítóit, gondnokait s hívei közül nagyon sokat a fellázadt oláhok kegyetlenül legyilkolták. Templomait és iskoláit mind felgyújtották, úgy hogy e négy egyházközség csupa lángban és vérben állott. Virágzó gyülekezeteinket így néptelenné tették, de a megmaradtak hiven kiállottak szentvallásunk mellett s a romokból és hamvakból új életre keltették templomaikat is, iskoláikat is, úgy hogy ma már mindenik egyháznak szép templomában örömmel dicsérik az unitárius hívek a magasságban lakozó Isten gondviselését s lelkesülten éneklik:

„Erős várunk nekünk az Isten,
És paizsunk ellenség ellen.”

E véres harcok lezajlása után Székely Sándor püspök az eklézsiák megvizsgálására indult, hogy meggyőződést szerezzen a gyülekezetek állapotáról, hogy láthassa, a sok csapásból mennyi jutott az unitárius egyháznak. Azonban alig vizsgálhatta meg az Udvarhely- és Háromszékköri eklézsiákat, utközben súlyosan lebetegedett. E miatt hazafelé sietvén, a halál 1852 január 27-én Maros-Szent-Királyon kioltá életét. Ő az irodalomban is szép nevet biztosított magának, valamint az egyházban is hűséges sáfárnak bizonyult.

Püspök nélkül 1852—1861-ig.

41. §. A püspökválasztás megakadályozása, az iskolák németesítése s egyházunknak e törekvés elleni küzdelme.

A világosi fegyverletétel után nemzetünk ismét a bécsi kormány uralma alá jutott, a mit egyházunk-

nak is sajnosan kellett megériznie. Mert Székely Sándor halála után püspök-választó zsinat tartását sem engedte meg. E jogsértés ellen hiába folyamodott egyházunk, mert 8 éven keresztül püspökhelyettes Székely Mózes kellett, hogy kormányozza az egyházat. E mellett az iskolákat is teljesen elnémetesíteni törekedett s hogy alkotmányszeretetünket és nemzeti önérzetünket teljesen kiirthassa, a magyar nyelv és történelem tanítását is megtiltotta. A tanárok fizetését magasra emelte azért, hogy a felekezetek a terhet nem bírván meg, állami kezelés alá adják iskoláikat. Azonban a németesítő törekvés a mi egyházunkban is oly hathatós ellentállásra talált, hogy néhány év múlva a kormány ez erőszakos tervével kénytelen volt felhagyni.

A tanári fizetések felemelésére pedig egyházi főtanácsunk a vallásközönség kebelében 1856-ban egy gyűjtést indított, melynek eredménye 100.000 frtnál többre ment. Ez nemcsak a fizetések emelését, hanem még négy új tanár választását is lehetővé tette 1857-ben. Tehát, mint oly sok alkalommal, a hagyományos unitárius összetartás és áldozatkészség most sem tagadta meg magát. E szorongatott helyzetben is bebizonyult, hogy az isteni hatalom sokszor még a rosztat is javunkra fordítja, mert a bécsi kormány elnyomási terve adta meg iskoláink haladásának a legjótékonyabb és leghatalmasabb lökést. Legyen hála az Istennek, hogy annyi vész és vihar után nekünk is diadalmat adott.

42. §. Az alkotmány helyreállítása és egyházunk püspökválasztási jogának visszaadása.

Tíz évi sikertelen küzdelem után végre az uralkodó fejedelem I. Ferencz József is belátta, hogy Magyarországot önkényuralommal kormányozni nem lehet; sőt ily kormányzás nemcsak az ország állapotát

nak is sajnosan kellett megériznie. Mert Székely Sándor halála után püspök-választó zsinat tartását sem engedte meg. E jogsértés ellen hiába folyamodott egyházunk, mert 8 éven keresztül püspökhelyettes Székely Mózes kellett, hogy kormányozza az egyházat. E mellett az iskolákat is teljesen elnémetesíteni törekedett s hogy alkotmányszeretetünket és nemzeti önérzetünket teljesen kiirthassa, a magyar nyelv és történelem tanítását is megtiltotta. A tanárok fizetését magasra emelte azért, hogy a felekezetek a terhet nem bírván meg, állami kezelés alá adják iskoláikat. Azonban a németesítő törekvés a mi egyházunkban is oly hathatós ellentállásra talált, hogy néhány év múlva a kormány ez erőszakos tervével kénytelen volt felhagyni.

A tanári fizetések felemelésére pedig egyházi főtanácsunk a vallásközönség kebelében 1856-ban egy gyűjtést indított, melynek eredménye 100.000 frtnál többre ment. Ez nemcsak a fizetések emelését, hanem még négy új tanár választását is lehetővé tette 1857-ben. Tehát, mint oly sok alkalommal, a hagyományos unitárius összetartás és áldozatkészség most sem tagadta meg magát. E szorongatott helyzetben is bebizonyult, hogy az isteni hatalom sokszor még a rosztat is javunkra fordítja, mert a bécsi kormány elnyomási terve adta meg iskoláink haladásának a legjótékonyabb és leghatalmasabb lökést. Legyen hála az Istennek, hogy annyi vész és vihar után nekünk is diadalmat adott.

42. §. Az alkotmány helyreállítása és egyházunk püspökválasztási jogának visszaadása.

Tíz évi sikertelen küzdelem után végre az uralkodó fejedelem I. Ferencz József is belátta, hogy Magyarországot önkényuralommal kormányozni nem lehet; sőt ily kormányzás nemcsak az ország állapotát

viszi hanyatlásnak, de a trón iránti bizalmat is teljesen megdöntheti. 1860-ban egy okmányt bocsátott ki, melyben az alkotmány helyreállítását megígérte. A következő 1861-ik esztendőben pedig ezt egy császári nyílt levélben a magyar nemzet méltó és nagy örömeire ki is hirdette. Így a nemzet és király teljesen kibékülvén, 1867-ben Szent István koronájával meg is koronáztatott úgy az uralkodó fejedelem, mint neje, Erzsébet királyasszony is.

Ugyanekkor esküt tett a magyar alkotmányra s kinevezte a felelős magyar miniszteriumot. A nemzeti életnek eme jobbra fordultával, egyházi életünkben is 8 évi szenvedés után javulás állott be, mert 1861-ben püspökválasztási sarkalatos és fontos jogát visszanyerte. Ehez képest egyházi főtanácsunk azonnal intézkedett, úgy, hogy még 1861 július havában a püspökválasztó zsinat megtartassék. A zsinat Tordára összehivatván, a vallásközönség közbizalma a nagynevű kolozsvári papot, Kriza Jánost tisztelte meg a püspöki méltósággal.

Kriza János püspöksége. (1861—1875-ig.)

43. §. Az unitárius egyház szellemi és anyagi előhaladása.

Kriza János 14 évre terjedett püspökségét egyházunk életében a zavartalan munkásság és előhaladás áldott korszakának méltán nevezhetjük. Mert az önkényuralom viharainak elvonulása után nemcsak a tordai és kereszturi középtanodák teljes megújítása, vált lehetővé, de mindennemű munkásságnak és áldozatkészségnek annyi szép jeleivel találkozunk, hogy ezeknek feljegyzése méltó örömmel tölti el lelkünket. Mindjárt 1861-ben Kriza püspök és Nagy Lajos felhívására és kezdeményezésével megindult a „*Keresztény Magvető*“ czimű folyóirat, mely azután sok nehézségen menve keresztül, ma is fennáll s egyike a legtekintélyesebb folyóiratoknak Magyarországon.

Az unitárius tanárok Channing műveinek magyarra fordítását megkezdték. Péterfi Sándor egyházi beszédeket; Albert János, Koronka Antal imakönyveket; Ferencz József unitárius kátét és egyháztörténelmet, Simén Domokos biblia-történeti és hittani műveket; Kovácsi Antal, Buzogány Áron s még többen, tankönyveket irtak és adtak ki. Maga Kriza püspök egyházi dolgozatai mellett megírta és kiadta „Vadrózsák“ ezimű művét, mely a székely nép nyelvjárását tükrözi vissza. E művéért több tudós társulat, így a Magy. Tud. Akadémia és Kisfaludi társaság is. De a mily frissesség és elevenesség mutatkozott a szellemi előhaladás terén; ép oly előhaladást látunk az anyagiak terén is. Kisebb-nagyobb hagyományaikkal egyházunk jóltevői sorába léptek a 60-as években: Szindi *Jobbágy András* 15,000 frttal; *Koncz János* 32,000 frttal, a szegény tanulók segélyezésére; Fejér Márton 2000 frttal; Gyergyai Ferenczné 1000 frttal; Kelemen Benő 12.000 frttal s egy iskolai kórház létesítésével Kolozsváron; Lőrinczi Mihály 12,000 frttal; Mártonffi Gergelyné Koncz Julianna 9000 frttal; Páget János 1000 frttal, Demeter János több ezer forinttal; Berde Mózes többször több ezer forinttal; mely hagyományok részint az egyház közszükségleteinek fedezését, részint szegény tanulók segélyezését eszközlik: s ma már megszaporodva, tekintélyes összeget tesznek ki. Könyvajándékokat is az iskolák könyvtárai számára többen adtak.

Jóltevőink e diszes során, kik vagyonaikat részben, vagy egészben egyházunknak áldozták, jól esik végigtekintenünk. Példájuk hassa át lelkünket és szíveinket, hogy a jókban és buzgóknak sohase lássunk szükségét.

44. §. Az unitárius egyház háromszázados évfordulati öröm-ünnepélye 1868-ban.

A mitől az unitárius egyház három egész száza-
don át meg volt fosztva, t. i. hogy létezése feletti örö-

mének nyilvános jelét adhassa, arra végre 1868-ban kedvező alkalom nyílt. Ekkor már nem tapodta ellenség lába a hon földét; egyházunk sem volt oly mostoha gyermeke a hazának, mint volt az elmúlt időkben. Így lehetővé vált fennállásának és a lelkiismeret-szabadsága kihirdetésének háromszázados évfordulóját megünnepelni. Az ünnepély megtartásának színhelye éppen Torda városa volt, hol legelőször mondattott ki az a nagy elv, hogy „mindenki azt a vallást tartsa, a melyet inkább akar.” A mondott év pünköszt ünnepén minden eklézsiában emlék- és hálaünnep tartatott, mely alkalomra hymnust és imát Kriza püspök irt. Ezt követőleg pedig aug.-ban Tordán zsinati ünnepély tartatott, mely egyszersmind egyházunk megalapításának háromszázados évfordulati ünnepélye is volt. Egyházunk eme szép és kegyeletes örömnünnepén nemcsak a hazánkban levő hitfelekezetek vettek részt, de az angolhoni és amerikai unitáriusok is képviselőikkel és üdvözlő leveleikkel megtiszteltek s örömnünkben részt vettek. Berde Mózes, Kelemen Benő, Páget Károlyné és Fejér Mártonné hitbeli rokonaink pedig egy 10.000 frtos alapítvánnyal állítottak méltó emlék oszlopot e zsinati és háromszázados évfordulati ünnepélynek. — Az 1868-ik év azonban még más ekintetektől is emlékezetes. Egyfelől azért, mert a magyar országgyűlés ez évben szavazta meg azon 5000 frt államsegélyt, melyet azóta egyházunknak állandóan ad, másfelől pedig azért, mert a vallásügyi miniszteriumhoz ekkor neveztetett ki legelőször titkárnak egy unitárius vallásu férfi, Buzogány Áron tanár személyében. E tények által nemcsak az a jelenség nyert kifejezést, hogy az állam többé nem üldözi vallásunkat, s hogy hivatalviselésre az unitáriusok is jogosultsággal bírnak; — hanem gyakorlati alkalmazást nyert az a törvény is, hogy az unitárius vallás Magyar-

országban is bevett vallás. S hogy e diadalt és ennek, örömét zavartalanul élvezhessük, háromszáz esztendeig kelle várakoznunk.

Kriza püspököt 1875-ben bekövetkezett halálakor nemcsak az egyház, de a nemzet is megsiratta mint költőt. Különösen méltó volt a székely nép könnyeire, melynek szószólója, pártfogója, s valódi pásztor volt minden bajaiban. Családja s jóságos lelkü neje pedig a kolozsvári tanulóknak édes anyai gyámola, kihez minden szükségükben bizalommal fordulhattak.

45. §. Az unitárius hívek jótékonyága a gyülekezetekben.

Vallásközönségünk kebelében nemcsak a tehetősebbek és gazdagabb családok gyakoroltak jótékonyt egyházunk haladása és felvirágzása érdekében hanem a különböző gyülekezetek tagjai is általában minden időben meghozták a tőlük telhető áldozatokat. A gyülekezetekben mindenütt vezetett jegyző- és aranykönyvekben a hitbuzgóság jótékonyágának sok szép és elismerésre méltó cselekedetét és adományát örökítették meg. És ez adományozásokra nemcsak szükség, de alkalom is mindig volt. Mert minket a régi fejedelmek gazdag adományai nemcsak hogy nem boldogítottak, de legtöbbször a mink volt, azt is különböző czimeken elvették tőlünk s így mindig a magunk erejére és zsebére voltunk utalva, ha élni akarunk. Legyen örök hála az isteni gondviselésnek, hogy az unitáriusok szívében azt a forrást, melyből a jótétemények olaja soha ki nem fogyott, mindig friss buzgásban tartotta. E kifogyhatatlan buzgóságnak minden ekklézsiában szép jeleit láthatjuk. Mert templomaink, harangjaink, orgonáink szószéki és urasztali takaróink, koronáink, urvacsorai kelyheink és tányéraink, templomi padjaink, az évenként elhasznált urvacsorai kenyér és bor; a papi és tanítói lakások s

a belső emberek évenkénti természetben való fizetése, az eklézsiái szántóföldek, szőlők és kaszálók, jövedelmező jogok s különböző pénzalapítványok mindmind a hivek jótékonyságának és kegyes adományainak gyönyörűségei eredményei.

Szép és dicséretes szokás volt s lesz mindig, hogy a gyülekezetek kölcsönösen is folyton segítették egymást. Ha templom építésre, harangöntésre s más nagyobb szükségletre nem volt elég ereje a gyülekezetek egyikének vagy másikának, közös erővel — gyűjtés és adakozás útján segítették s segítik egymást a szent cél elérésére. Ily közös tömörülésnek sok templom az eredménye, hová pénzzel, kézi munkával, fuvarozással, fa, kő és mész adományozásával siettek a rokon érzelmű gyülekezetek. — Ez az összetartás, kölcsönös rokonszenv és áldozati buzgóság volt megtartója egyházunknak a múltban s lesz a jövőben is.

A jótékonyságok ezen sorozatánál meg kell emlékeznünk a tanulók segélyezéséről is. Az egyes családok Kolozsváron, Tordán, Székely-Kereszturon és Torockón sok szegény tanulónak hálájára tették magukat méltóvá a mindennapi kenyér adásával. A gyülekezetek pedig a serdültebb tanulókat a nagy ünnepeken mint legatusokat prédikálni nemcsak elfogadják, de azokat rendesen tetemes pénzösszeggel bocsátják vissza az iskolába.

Mindezek arról tesznek bizonyosságot, hogy az unitárius egyházban a szeretet jótékonysága ugy a gazdagok, mint a szegények, ugy az egyesek, mint a gyülekezetek részéről állandóan virágzásban tartatott s virágzik ma is.

Ferencz József püspöksége 1876-tól.

46. §. Dávid Ferencz halálának háromszázados évfordulója s a nevére tett alapítványok és Egyletek.

Kriza János költő-püspök halála után, vallásközönségünk egyeteme 1876-ban az árkosi zsinaton Fe-

rencz József kolozsvári lelkészt választotta meg püspöknek. Ugyanekkor választatott meg egyházi főgondnoknak a híres Dániel család egyik tevékeny derék sarja Dániel Gábor is, ki akkor Udvarhelymegye főispánja volt, s ki mint főgondnok azóta a magyar főrendek házának is tagja. — Ujjonnan választott egyházi fejedelmeink vezetése alatt mindjárt 1879-ben vallásközönségünk gyönyörű ünnepélyt tartott. Dávid Ferencz első püspökünk elíteltetésének és vértanui halálának háromszázados évfordulati ünnepélyét. Kinek nevével és vallásával háromszáz esztendőn keresztül csak guny és megvettetés járt; mintegy elégtételül a mult szenvedéseiért s tiszteletből nagy emléke iránt, rendeztetett az 1879-iki székely-kereszturi zsinat. Az ünnepély ritka fénye, s az összegyülekezett ezernyi-ezer sokaság arról tettek bizonyosságot, hogy az unitárius egyház multjának nagyjait mindig kellő értékre tudta emelni és kiket életökben csak az ellenfél gunyja érintett, azokat emléküik tiszteletben tartásával, megünneplésével, példájuk követésével mindig nagyra tudta becsülni. A fényes ünnepélyen nemcsak a magyar, de az angol és amerikai unitáriusok is megjelentek képviselőikkel és üdvözlő leveleikkel.

S hogy a szép ünnepély ne maradjon külső emlékjelek nélkül, Jakab Elek az unitarismusnak e lelkes hívője s kitűnő történelem író, ez alkalomra megírta „Dávid Ferencz emléke“ czimmal életének, küzdelmeinek, és halálának történetét. Ferencz József püspök pedig egy 1000 frtos alapítványt gyűjtött „Dávid Ferencz alapítvány“ czimen, melynek kamatai különféle segélyezésekre s egyházi és irodalmi művek pártolására fordíttatnak. Kelemen Benő egymaga 5000 frtos alapítványt tett a nagy ünnep és név emlékére. Mindhárom emlék méltó a nagy névhez. S hogy a Dávid Ferencz szelleme iránti tisztelet még inkább öregbüljön, az 1885-ik

esztendőben Boross György papnöveldei tanár indítványára megalakult az ugynevezett „Dávid Ferencz Egylet“ s elnökéül a nagynevű Brassai Sámuel választatott meg, kinek neve a Dávidé mellett méltóképpen foglalt helyet. Ez az egyesület azóta a legélénkebb és legál-dásosabb egyháztársadalmi és hiterősítő munkásságot fejt ki s „Unitárius Közlöny“ czimű folyóiratával, melyet Boross György titkár és tanár szerkeszt, a legjótékonyabb hatással van az unitárius önérzet, buzgóság, áldozatkészség és vallásosság fejlesztésére. Az egyesület munkakörébe bevonta a nőket is, hogy szentügyeinknek gyöngéd munkásai is legyenek. Munkálkodnak is lelkesedéssel és hatással. Ma már az egész vallásközönség területén, sőt Erdély- és Magyarország minden vidékén olvassák az egylet lapját az Unitárius Közlönyt s a különböző egyház körökben 8 fiókköre is van az egyletnek s a nők ott is élénk részt vesznek a vallásos élet fejlesztésének és ápolásának szép munkájában. És ez jól is van így Dávid Ferencz hitörököseinek szent társaságában. Wilhelm Krisztinákra, Koncz Juliánnákra, éppen ugy szüksége van a mi időnk vallásosságának is, mint Jézus idejében a Máriaakra és Mártákra a keresztény vallás megszilárdulásáért.

47. §. Ujabbkori jóltevőink s ezeknek fejedelme Berde Mózes.

Ha végig tekintünk szent vallásunk jóltevőinek azon fényes sorozatán és adományain, kik a legujabb időben ennek javára tették le világi vagyonukat s egyházunkat anyagilag is mondhatni virágzó állapotba hozták, bizonyára méltán elmondhatjuk, hogy ez a mi *egyházunk aranykora*. Jóltevőink fényes sorozatában ott tündökölnék: Kovács Dénes volt unitárius lelkész ki 70—80 ezer frtot érő vagyonát; Derzsi János, ki 100—120 ezer frt erő ingó és ingatlanait; br. Orbán Balázs országos képviselő 6—7 ezer frt, Demjén Farkas 4 ezeret

hagytak vallásközönségünk egyetemére, egyházi és iskolai czélokra. E jótéteményeseink között foglal méltó helyet Báró Petrichevich Horváth Kálmán, egyházi főgondnok, az unitarismus életében mindig nagy szerepet játszott Horváth család derék ivadéka, kinek nevelési — irodalmi — tanulmányi és szegényügyi adományai évről-évre megújulnak s már is több ezer frtot tesznek ki. E nagy neveken kívül iskolai és egyházi aranykönyveink a jóltevő lelkek gyönyörű sorozatát jegyezték fel, kiket ha mind elősorolni akarnánk, egész nagy könyvet kellene írunk. Valamint az éjszakának megvilágításához a legkisebb névtelen csillag is hozzá járul s így a világegyetem szép rendszerében szerepet tölt be, ugy a mi kisebb jóltevőink is, kiknek nevét itt mind fel nem sorolhattuk, nélkülözhetetlen tényezői voltak szentegyházunk fennállásának. De mint az az égi testek között legnagyobb legfényesebb az áldott nap, ugy a mi jóltevőink között is legfényesebben tündöklék *Berde Mózes neve*, kit méltán nevezhetünk jóltevőink fejedelmének, s kinek fején a halhatatlanság és áldott emlékezet koronája ragyog, nemcsak az unitáriusok, de általában az egész mivelt Magyarország előtt is. A közönséges székely szülőktől Laborfalváról származott férfiú, szorgalmával és szép tehetségével kormánybiztosi és országgyűlési képviselői magaslatra jutott s egy hosszú élet szorgalmatosságának és rendkívüli takarékosságának minden gyümölcsét az unitárius egyházra hagyta. Adományának összege meghaladja a hétszázezer frtot. Valóban fejedelmi adomány vallási és nevelési czélokra. Családot soha sem alapított s így vagyonát egészen annak a magas testületnek, egyházának hagyta, melynek karjain nevelkedett s hol lelke, tiszta jelleme, nemes gondolkozásmódja kifejlődött.

Örökre emlékezetes marad az ő nagy neve s az

az egyházi közgyűlés, mely előtt Ferencz József püspök a fejedelmi adományt bejelentette. Annyi bizonyos — ugymond a püspök — hogy soha több joggal nem vehettük ajkainkra amaz evangéliumi biztatást, melyet századokon át a legnehezebb időkben is mintegy jelszóul használtak elődeink — „ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy országot adjon nektek“ — E kegyeletes szavak elhangzása alatt a főtanácsi közgyűlés tagjai felállottak, így adván kifejezést a nagy név iránti kegyeletüknek. Valóban ő meg is érdemelte. „Vajha az a szeretet és áldozatkészség, a melynek ő oly megható példáját adta, mibennünk és a mi utódainkban is örök munkásságban maradna.“

Meghalt Budapesten 1893. szeptember havában s eltemettetett Kolozsváron, hol a temető szomorú füzei alatt, az unitárius egyház más nagyjainak szomszédságában piheni álmait. Példája a mily követésre méltó, emléke legyen olyan áldott mind az időknek végéig. Egyházunk, az ő jóltevői iránt az által fejezi ki háláját, hogy öt évenként iskolai hálainnepélyeket rendez, hol mindig valamelyik jóltevőnk életrajza olvastatik fel.

48. §. Az unitárius vallás terjedése Magyarországon.

Az 1848-iki pozsonyi országgyűlésnek azon határozata következtében, melynélfogva az unitárius vallás Magyarország egész területén is törvényesen bevett vallásnak nyilvánított, szentvallásunk hitelvei és követői Magyarországon is terjedni kezdetek, különösen az 1868-iki év után. Ugyanis Erdély Magyarországgal törvényhozásilag is egyesítettvén, az erdélyi kormánynál hivatalt viselő férfiak közül egész családjaikkal többen felköltöztek Budapestre, sőt a különböző állami hivatalok útján Magyarország különböző részeibe is többen elszórádtak hitrokonaink közül. Legszámosabban azonban Budapesten voltak, kik egymást

nemcsak ismerték, de a hagyományos unitárius összehittartás szép elvét érvényesítették is, a mennyiben, hol egyik, hol másik magánháznál össsegyültek, sőt Buzogány Áron miniszteri tanácsos házában istentiszteleteket is tartottak, lelkészi szolgálatot maga Buzogány Áron, mint felszentelt pap, teljesítvén. Az 1869-ik évben már nyilvános istentiszteletet is tartottak, Ferencz József akkori kolozsvári lelkész, mostani püspök vezetése és prédikálása mellett. Ez alkalomra a reformátusok budapesti püspöke nemcsak az iskola dísztermét, de az urvacsorai edényeket is készséggel átengedte az unitáriusok használatára. Ez a kis unitárius mozgalom 1875-re már odafejlődött, hogy a budapesti hívek fiók egyházzá alakultak s a kolozsvári anyaekklézsiához csatlakoztak.

Ez időtől kezdve állandóan foglalkoztak egy rendszeres lelkészi állomás felállításának és templom építésnek kérdésével és vágyával. Mindkét vágyuk beteljesedett, mert 1881-ben anyaegyházzá alakultak a hívek s lelkésznek Derzsi Károly tordai tanár ki is nevezetett. A lelkész és hívek buzgolkodása folytán 1890-ben templom is építettetett, melyhez a telket a főváros adományozta. Budapesti eklézsiánk bámulatos gyorsasággal fejlődött s vagyona már is több százezer forintra megy. Az angol unitárius testvérek is állandó segélyben részesítették kezdettől fogva s egyfelől ennek köszönhető az eklézsia létrejötte. Magyarországi hitrokonaink száma meghaladja a háromezretet. Ujabban több helyen alakultak unitárius fiók egyházak, nevezetesen Hódmezővásárhelyen, Polgárdin, Mező-Berényben, Oros-házán, Vilonyán, Magyar-Ladon. Ezekben két segédlelkész és két tanító működik, s mindeniknek van rendszeres imaháza is. Itteni hitrokonaink nagy részben a református egyházból léptek ki s vették fel az unitárius hitvallást. E miatt a magyarországi reformátusok ré-

széről nemcsak ők voltak kitéve sok rendbeli zaklatásnak, de az egyetemes unitárius egyházat is több rendben támadni igyekeztek. Azonban hála Istennek országunk törvényei, királyunk alkotmányossága, hitrendszerünk egyszerű tisztasága, hiveink hazafias gondolkozásmódja s általában a mai felvilágosult kor miveltsége teljes biztosítékul szolgálnak arra, hogy hitünk többé nem fog Magyarországon a türelmetlenség üldözéseinek áldozatul esni, mint a hitujítás kezdetén, mikor hiveinket Magyarországon nemcsak üldözték, de egy papját, Alvinczi Györgyöt meg is ölték. Ma már békességben és csendesesen imádhathatják a magyarországi unitáriusok is az egyedül való Istent.

49. §. I. Ferencz József Magyarország apostoli királyának látogatása a kolozsvári unitárius főtanodában.

Az unitáriusok a haza törvényeit mindig megtartották, s azt sem hitelveikkel, sem egyházkormányzati eljárásaikkal soha meg nem sértették. Az uralkodó fejedelem iránt mindig hódoló tisztelettel viseltettek s annak személyét szentnek és sérthetetlennek tartották. Mégis, a mint történelmünk fonalán is láttuk, nemcsak a törvények védelmét kellett igen sokszor nélkülözniök, hanem az uralkodó fejedelmek üldözését is gyakran kellett szomoruan tapasztalniok. I. Ferencz József király hosszú uralkodása alatt azonban mind a törvények védelmének, mind az uralkodó felség kegyének és jóakarátának állandó és háborítatlan élvezetében voltak. Az ő uralkodói bölcs kormányzatának eredménye az is, hogy vallásunk Magyarország földén is terjedhetett. Szentvallásunk, mely János Zsigmond óta a királyoknak mindig mostoha gyermeke volt, nagy királyunk előtt nemcsak megvetve nem volt, de 1887. szept. havában, midőn Kolozsváron járt, ottani főtanodánkat is legmagasabb látogatásával kitüntette. Át-

lépte azon küszöbököt, melyeket királyi sarkak az előtt soha sem érintettek. Mindörökre emlékezetesek lesznek ennek a magas látogatásnak perczei s a királynak ez alkalommal mondott szavai. Kiséretében volt Magyarország akkori miniszterelnöke is. Püspökünk vezetése és magyarázatai mellett megvizsgálván az iskola minden részét s magas nevét az e czélra készített emlékkönyvbe egy aranytollal beírván s örömét fejezván ki a fölött, hogy iskolánkat is meglátogathatta, ezen kivánsággal távozott az iskolából „*Kivánom, hogy haladjanak.*“ Nagy királyunk e szavaiban egyházunk és vallásunk törvényesítésének egy újabb szentesítésére ismerhetünk, melyekben biztosítékát láthatjuk annak, hogy a hatalom többé nem áll haladásunk és boldogulásunk útjában. Üldözött hitelödeink megdicsőült szellemei bizonyára mosolygó arczszal tekinthettek mireánk, kikhez most a nagy király is a szeretet és kegy éltető meleg sugaraival közeledett. Nagy királyunk szeretettelyes bölcseségének s kormányaink szabad gondolkozásának eredménye az is, hogy az állam állandó egyházi és iskolai segedelemben részesíti vallásközönségünket, mely lehetővé tette, hogy iskoláink állapota és tanáraink fizetése teljesen rendeztessék.

Hogy a hatalomnak és államkormányának egyházunk többé nem üldözött gyermeke, sőt a nemzeti közmívelődésnek egyik számottevő tényezője, annak legujabban fényes bizonyágtételét szolgáltatja az a körülmény is, hogy a szegényesen fizetett papság jövedelmének az állampénztárból 800 frtra való kiegészítését törvényhozásilag is kimondották, Igy, az a hiven és becsülettel munkálkodó papság, — mely csaknem 400 esztendőn keresztül ette a hivek által adott szegénység kiesiny kenyerét és a mely sokszor volt arra kényszerítve, hogy papi hivatalának kötelességei

mellett még hozzá nem illő munkálkodással is megszerezze létfenntartásának és családjának mindennapi szükségleteit — jobb sorsra jutott s így folytonosabb tevékenységet fejthet ki a vallásosság ápolása, az erkölcsi élet terjesztése, a nemzeti előhaladás és megerősödés érdekében. Hasonló állami segedelmezésben részesültek a népnevelés tényezői a tanítók is vallási és nemzetiségi különbség nélkül. Ily körülmények között bizvást tekinthetünk szentvallásunk jövője elé a legszebb reményekkel. Mindezek dicsőségesen uralkodó királyunk nagy bölcseségének s jóindulatának tanubizonyságai, kinek neve egyházunk történetében is fényes betükkel foglalhat helyet.

50. §. A magyar állam ezeréves fennállásának örömnappélye s ebben az unitárius egyház részvéte.

Hogy a magyar nemzet Árpád vezérlete alatt ennek a mi szeretett és drága hazánknak bérczes határait átlépte s völgyein és rónáin állandóan letelepedett, annak az 1896-ik esztendőben éppen ezredik éve telt be. Ezt a korszakalkotó tény, ezeréves fordulóján, az egész magyar nemzet nagy királyával együtt nagy örömmel, egy gazdag országos kiállítás rendezésével, iskolák s más közhasznu intézmények létrehozásával ünnepelte meg. Az ország területén a nagy nemzeti örömesztendőt minden testület megünnepelte a maga kebelében is. S mint minden nemzeti örömben, ugy ebben is résztvett a mi unitárius egyházunk is. Az 1896-ik év május havának 10-ik napján minden unitárius templomban hálaadó istentisztelet tartatott azon nagy gondviselésért, mely sok küzdelmet kiállott magyar nemzetünket ezer esztendőnek bajaiban is megtartotta, haladásában elősegítette s a felvirágzás útjára vezette. S hogy ünneplésünk annál fényesebb legyen, szeptember havában Budapesten az

unitárius templomban egy nemzetközi nagygyűlés is tartatott istentisztelettel kapcsolatosan. E nagygyűlésen a magyar és erdélyi unitáriusok nagy számmal, az angol és amerikai tesvérek pedig 15 férfi és nő képviselővel vettek részt, hol magyar és angol nyelven felolvasások tartattak s erről mindkét nyelven értesítő is adatott ki.

De a magyar unitárius papság, mint testület is megünnepelte e nagy esztendőt egy emlékmű létrehozásával, mely „Unitárius Szószék“ czimen adatott ki s mely lelkészek által írott egyházi beszédek és imákat tartalmaz.

Közadakozás útján létrehozott egy „ezredévi emlékalapítvány“ is. A nemzeti közörömben résztvettek az iskolák is hazafias beszédek tartásával, nemzeti dalok éneklésével, emlékfák ültetésével és nemzeti zászlók felavatásával. Egy ragyogó nászünnepély volt ez s a haza és nemzet között ezerévvvel előbb kötött frigy megújított. A megújítás aranylakodalmán minden magyar ember, minden erkölcsi testület áldásért imádkozott s ujabban is meggyőződött arról, hogy :

*„A nagy világon e kívül
Nincsen számunkna hely,
Áldjon vagy verjen sors keze,
Itt élnünk, halmunk kell.“* -

A nemzeti ünneplés nagy napjaiból ujabban biztatást nyerünk arra a szent kötelességre, hogy két legdrágább kincsünket; *hazánkat és vallásunkat* hiven kell őriznünk, védnünk és szeretnünk honfiaknak és honleányoknak egyaránt.

51. §. Az unitáriusok létszáma, egyházkörnyékei, ekk-lézsiái.

Az unitáriusok összes létszáma — Erdélyben és Magyarországon — 65 ezernyi lélekből áll. Az egész

egyház nyolcz kerületre (kör) van felosztva, melyekben együtt 107 anyaekklézsia van. Az egyházkörök s az ezekben levő ekklézsiák a következők:

1. *Kolozs-dobokai egyházkör*; 5 ekklézsiával: Kolozsvár, Kolozs, Szóváth, Kide és Budapest. Segédlelkészt tartó leányegyh: Hm-vásárhely és Polgárdi.

2. *Aranyos-tordai egyházkör* 17 ekklézsiával: Abrudbánya, Alsó-Jára, Aranyos-Rákos, Bágyon, Csegez, Kövend, Komjászeg, Mészkö, Sinfalva, Szt.-Mihályfalva, Szind, Torda, Toroczkó, T.-Szt.-György, Tur, Várfalva, Verespatak.

3. *Küküllői egyházkör* 10 ekklézsiával: Ádamos, Bethlen-Szent-Miklós, Dézsfalva, Dicső-Szent-Márton. Dombó, Harangláb, Kis-Sáros, Szent-Benedek, Széplak, Szókefalva.

4. *Marosi egyházkör*, 13 ekklézsiával: Csokfalva, Ikland, Iszló, Kaál, Maros-Szt.-Király — Vásárhelylyel, Nyárad-Gálfalva, Ny.-Szentlászló, Ny.-Szentmárton — Csikfalvával, Nyomát, Szabéd, Szent-Gericze. Szentháromság, Vadad.

5. *Székely Kereszturi egyházkör*, 30 ekklézsiával: Boldogasszonyfalva (alsó), Bordos, Bözöd, Bözödujfalu, Csekefalva, Csehétfalva, Enlaka, Fiatfalva, Firtos, Várallya, Gagy, Kis-Solymos, Korond, Körispatak, Martonos, Medesér, Nagy- és Kis-Kadács, Nagy- és Kiskede, Nagy-Solymos, Pipe, Rava, Sárd, Siménfalva, Sz.-Keresztur, Szt.-Mihály, Szt.-Miklós, Szent-Ábrahám, Tarcsafalva, Tordátfalva, Uj-Székely, Zsákod.

6. *Székely-Udvarhelyi egyházkör* 18 ekklézsiával: Abásfalva, H.-Almás. Derzs, Gyepes, H.-Karácsonfalva, Kénos, Lókod, Muzsna, Oklánd, Recsenyéd, H.-Szent-Márton, H.-Szt.-Pál, H.-Szt.-Péter, H.-Ujfalu, Jánosfalva, Vargyas és Városfalva.

7. *Felső-fejéri egyházkör* 5 ekklézsiával: Datk, Héviz, Alsó-Rákos, Felső-Rákos, Ürmös.

8. *Háromszéki egyházkör* 9 ekklezsiával: Arkos, Nagy-Ajta, Bölön, Kálnok, Kilyén, Kökös, Laborfalva, Kőröspatak, Szentkirály.

Minden egyházkörben egy esperes és két felügyelő gondnok, minden ekklezsiában egy pap és tanító vagy énekvezér van. Az összes ekklezsiák főfelügyelője a püspök és főgondnokok.

52. §. A magyar, angol és amerikai unitáriusok testvéries viszonya.

Az unitárius vallás nemcsak Erdélyben és Magyarországon van elterjedve, hanem Áfrikát kivéve, a világ minden részében feltalálható. Szervezett egyház községek azonban nagy számmal csak Angliában és Észak-Amerikában vannak. Ezek azonban sokkal későbbi keletűek, mint az erdélyi egyházak. Az ottani gyülekezetek egymástól teljesen függetlenek. Püspökök, vagy más néven nevezett egyházfejedelmök nincsen. Azonban az összetartózkodóság érzete náluk sem hiányzik. Angolországban az ekklezsiák száma 4—5 száz között áll s a lelkek száma a félmilliót is meghaladja. Londonban Anglia fővárosában 18 unitárius templom van. — Az ámerikai gyülekezetek száma is meghaladja az 500-at, a lelkek száma pedig közel egy milliót teszen ki. Vagyonilag és irodalmilag leggazdagabbak az ámerikai unitáriusok. Főhelyök Boston városa, hol 28 unitárius templom van. Papjaik közül Channing és Parker világhírűekké váltak. Az angolok között Mártineau, a leghiresebb pap és tanár! Mind az angol, mind az amerikai unitáriusok évenként roppant sok pézt áldoznak arra, hogy vallásunk a világ minden részében elterjedjen. Hogy törekvésük nem eredménytelen, mutatja az is, hogy számuk a különböző világrészekben alig 100 év alatt megközelítette a 2 milliót. Ugy az angol, mint az

amerikai unitáriusok élénk és barátságos összeköttetésben vannak velünk a magyar unitáriusokkal is. Az angolországiakkal 1821. óta van egyházunk érintkezésben, s ez érintkezés oly szivélyes testvériséggé fejlődött ki, hogy egyházunkat nemcsak szép anyagi segedelemben részesítették s folyton részesítik ma is, hanem egy magyar ifju ottani lelkeszi kiképzését 1861-óta állandóan eszközlik évenként 1000 frt segélyt nyujtván köztük tanuló ifju papjelöltünknek. A budapesti egyházköztség gyors létrejöttében is angol testvéreink állandó segélyezése működött közre. Zsinati ünnepélyeinken is több alkalommal képviseltették magukat s ezt egyházunk is több esetben viszonozta, nevezetesen évi nagy gyűléseikre 1871-ben Brassai Sámuel, 1875-ben Jakab Eleket és Gyergyai Árpádot, 1881-ben Kovács Jánost küldötte ki. Ezen személyes érintkezések a barátságos viszonyt még bensőbbé tették s ma is fennáll. A testvéregyházak között a levélbeli érintkezés állandó, érdekes és szivélyes. Az amerikai unitáriusokkal 1831-óta van egyházunk állandó érintkezésben. Bölöni Farkas Sándor volt az első ki 1831-ben beutazván Amerikát, ottani hittestvéreinkkel a kapcsolatot létre hozta. A személyes érintkezés azóta többször lehetővé vált. 1873-ban, Fretwell ottani hitrokon beutazta Erdélyt s unitárius egyházunk állapotát teljesen megismerte. Hazautazván, Amerikában mozgalmat indított egy gyűjtés iránt, oly célból, hogy kolozsvári papnöveldeinkben két tanár fizetése abból fedeztessék. A gyűjtés nem maradt eredménytelenül. — E látogatás viszonzása s újabb segély gyűjtése céljából ottani testvéreink többszöri hívására egyházunk Kovács János tanárt 1883-ban Amerikába küldötte. Kitüntető fogadtatásban részesítették Kovácsot, kinek sikerült ez alkalommal a nevezett tanári székekre még 10.000 frtot gyűjteni.

A budapesti papság szervezéséhez ők is hozzá járultak. — A velök való érintkezés ma is élénk és áldásos. Legközelebbről 1895-ben a bölöni zsinaton egy bostoni lelkész Lyon Vilmos is jelen volt. Amerikán kívül még *Ázsiában* és *Ausztráliában* is van néhány unitárius gyülekezet.

Az a körülmény, hogy Erdélyen kívül is már sokan vannak unitáriusok, erősítse meg abbeli önérzetünket, hogy hitünk nem jár tévuton, s öntsön bizalmat lelkünkbe a jövő iránt. A magyar, angol és amerikai unitáriusoknak egymásiránti szivélyes viszonyában gyönyörűen van megvalósítva az a szentirási parancsolat, hogy egymással jót kell tennünk, de különösen a mi hitünknek cselédeivel. Igazolva van, hogy a hit és szeretet a földön a legerősebb kapcsok, melyek az egymástól távol élő lelkeket is gyöngéd viszonyba fűzik. A hit közösség nem ismer akadályokat és távolságokat. Az összetartás legerősebb biztosítéka az egyesek és társulatok fennállásának. Ápolunk és nagyra kell becsülnünk az egységet, mert „egységben van az erő.”

53. §. Az unitárius vallás jövője.

Ha végig tekintünk még egyszer unitárius szentvallásunk *multján*, azt látjuk, hogy az nem egyéb, mint a szenvedések, üldöztetések és küzdelmek szakadatlan lánczolata. Csak az isteni gondviselés különös kegyelmének és hitelődeink bámulatos hithűségének köszönhetjük, hogy az Isten megoszthatatlan egységét valló hivek egyháza „megkinozva bár, de törve nem” él és virágzik. A *jelen* időben is sok szükséggel, itt-ott még egyik-másik hitfelekezet félreértésével is kell küzdenünk s anyagi erőnk sem emelkedett még arra a fokra, honnan teljes megelégedéssel lehetne szétekintnünk. De tekintve azt, hogy a multhoz képest nagyszerű és meghálálhatlan alapítványaink nyomán mégis

csak tűrhető állapotban vagyunk; tekintve azt, hogy egyházunk külső birtokai ugy az egyházközségekben, mint az egyetemes egyház kezében állandóan terjednek s pénzügyeink napról-napra rendezettebbekké lesznek; tekintve azt, hogy egyházunk közigazgatása minden irányban jó uton van; tekintve azt, hogy papságunk és népünk általános műveltsége a kellő mértéket megüti; s tekintve általában az emberiség telvilágosult gondolkozásmódját, vallásunk jövője elébe a legszebb reményekkel tekinthetünk. Igaz ugyan, hogy különösen Magyarországon az unitárius hitvallás követői számban aránylag kevesen vannak, de tiszta hitelveink belsőleg már több ezer emberen diadalmat vettek. Ugy annyira, hogyha minden ember, aki a mi felfogásunk és hitelveink szerint gondolkodik, egyházunk tagjainak sorába külsőleg is belépnének, bizonyynyal az unitáriusok száma volna ma a legnagyobb. Éppen ezért hiteszméink diadalmában, szentvallásunk jövőjében teljes joggal bizhatunk s bizunk is. A hitüldözések rémeitől ma nincs miért tartanunk, mert a szabad és türelmes gondolkozás-mód ma sokkal nagyobb kiterjedést vett, minthogy a hitüldözések lángja ismét lobbot vethessen s nekünk bántalmunkra lehessen. Sokan voltak — köztük a tudományban és bölcs gondolkozásban megöszült Brassai Sámuel, — s vannak ma is a művelt emberek és nemzetek sorában, kik a jövő emberiség vallását az unitarismusban látják. És erre hitelveink tisztasága, az emberek gondolkozásmódja adja meg a jogot. Lehet, hogy szentvallásunk jövője, s a lelkeken való teljes diadalomvétele még száz évek múlva következik el, de számot kell vetni azzal, hogy az emberiségnek — mint minden nagy siker elérésére, ugy erre is — meg kell érnie. A megérésnek ez a diadalmas korszaka ha távol van is, de be fog következni. — Bizzunk hát egyházunk jövőjében s századról-századra ujuljon meg

sziveinkben a zsoltáriró Dávid király bizalma „az ur nem hagyja el az övéit.” Jézus biztatását legméltóbban mi vehetjük magunkra „ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon tinéktek országot.” Éppen ezért soha se keserítsen számunk kevés volta s a türelmetlen és elfogult emberek olykori kisebbitése — sőt elveink tisztaságának tudatában bátran és őszintén, távol tartva minden félelmet, vegyük ajkainkra Pál apostol szavát „én nem szégyenlem a Krisztus evangéliumát” és mondjuk el bármikor: „tudjuk, hogy a bálvány semmi s nincs más Isten, hanem csak egy.” Bizzunk Istenben s higyjük el, hogy hitünknek a jövőben nagy diadalmai lesznek!!

Tartalom:

	Oldal.
Szózat az unitárius ifjusághoz!	3
<i>Bevezetés.</i>	
1. Az Isten-egység hite	5
2. Az isten-egység tanának megtámadása s az ugynevo- zett szentháromság keletkezése	6
3. A sötétség korszaka a ker. egyházban	7
4. A hitujítás	8
5. A hitujítás és az unitarizmus	10
6. Servét Mihály megégetése	11
7. A hitujítás hazánkban	13
8. Dávid F. származása, ifjúkora és papi működése ...	14
9. Dávid F. egy predikációja a kerekkövön	16
10. János Zsigmond az unitárius fejedelem	17
11. A tordai országgyűlés 1568-ban	18
12. Az egyházkormányzat szervezése	19
13. Az unitárius vallás Magyarországon	20
14. Alvinczi György megöletése és a budai vallási vitat- kozás	21
15. Dávid Ferencz és Blandrata György	23
16. Dávid F. elítéltetése és halála	24
17. Hunyadi Demeter püspöksége s a jezsuiták elleni küzdései és halála	26
18. Enyedi György püspöksége: A jezsuiták Báthory Zsig- mond párfogása alatt. A prótestáns főurak kivégzése	27
19. Bástia rémuralma és következményei az unitárius egyházra	28
20. Bocskay I., Báthori G. és Bothlen G. fejedelemsége s az unitáriusok veszteségei	30
21. A szombatosság s e miatt az unitárius egyházra mért csapások	31
22. Rádeczki Bálint püspökségének jellemzése és utóda	33
23. Ráv Mátyás vádaskodásai a püspökválasztás miatt és a deési egyezkedés	34
24. Konecz Boldizsár püspöksége s egyéb szerepei ...	36
25. A lengyel unitáriusok üldöztetése s Erdélybe me- nekülése	37

	Oldal
26. Kolozsvári főiskolánk elvétele, a nagy égés és hol- landi segély	38
27. Kmita Andrásné sz. Wilhelm Krisztina	40
28. A piaczi nagytemplom elvétele Kolozsváron	41
29. Almási G. Mihály püspökségének jellemzése	42
30. A reményt vesztett egyház új bizalma s második megalapítása	43
31. Mária Terézia uralkodása és vallásbeli türelmetlensége	45
32. Agh István püspök beszélgetése II-ik Józseffel. A tü- relmi rendelet kiadása	46
33. Püspöki vizsgálat az összes ekklesiákban Lázár Ist- ván püspök által	48
34. A kolozsvári templom és főiskola építése és Zsuki László hagyomány	48
35. A pénzérték alászállítása és Angusztinovics Pál ala- pítványa	50
36. A sz.-kereszturi és tordai középtanodák története	51
37. Iskolai ujítások Székely Miklós püsp. alatt	53
38. Brassai Sámuel	55
39. Az unitárius vallás törvényosítása Magyarországon s önvédelmi harcunk 1848-ban	57
40. Üres iskolák, vérben fürdő ekklesiák	58
41. A püspökválasztás megakadályozása, németesítő tö- rokvések s egyházunk ellenállása	59
42. Az alkotmány helyreállítása s egyházunk püspökvá- lasztási jogának visszaadása	60
43. Az unitárius egyház állapota Kriza püspöksége alatt	61
44. Háromszázados ünnepély 1868-ban	62
45. Az unitárius hívek jótékonyága a gyülekezetekben	64
46. Dávid Ferencz halálának évfordulója s ennek meg- ünneplése	65
47. Ujabbkori jóltevőink s ezeknek fejedelme Berde Mózes	67
48. Az unitárius vallás ujabbkori terjedése Magyarországon	69
49. Királyi látogatás a kolozsvári főtanodában	71
50. Ezredévi ünneplések	73
51. Az unitáriusok létszáma és ekklesiái	74
52. A magyar, angol és amerikai unitáriusok barátsága	76
53. Az unitárius vallás jövője	78